

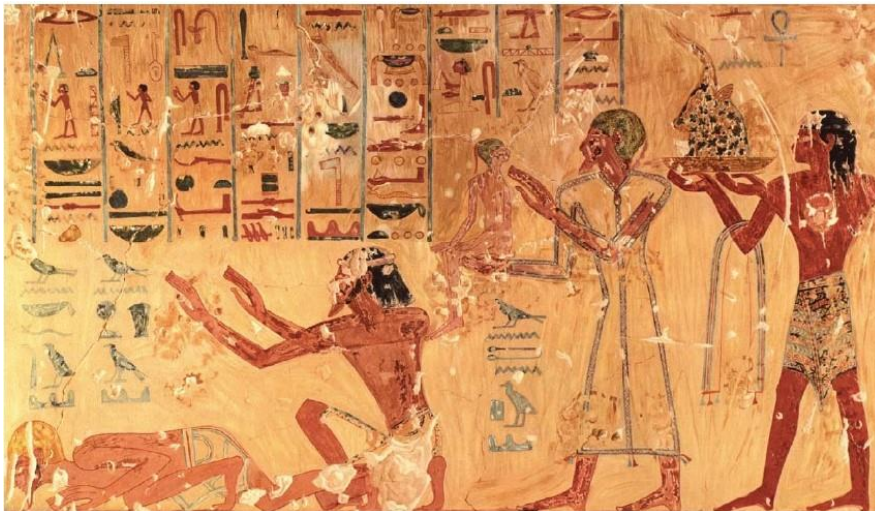

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος - Ιστορία και Αρχαιολογία
Κατεύθυνση Προϊστορική Αρχαιολογία**

**Σχέσεις της Κρήτης με την Αίγυπτο και τη Λιβύη την Εποχή του
Χαλκού**

Μαρία Παρασκευά

Επιβλέπουσα καθηγήτρια Κατερίνα Κόπακα

Τριμελής επιτροπή παρακολούθησης

Κατερίνα Κόπακα

Ίρις Τζαχίλη

Παναγιώτης Κουσσούλης

ΡΕΘΥΜΝΟ 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	1
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	4
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	9
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	10
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Η Κρήτη ως γεωγραφικό πλαίσιο.....	11
Πρώιμες Επαφές Κρήτης και Αιγύπτου την Εποχή του Χαλκού.....	14
Σύντομη αναφορά στην αρχαιολογική έρευνα.....	15
ΚΡΗΤΗ/ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ – ΑΙΓΥΠΤΟΣ/ΠΡΩΙΜΗ ΔΥΝΑΣΤΙΚΗ, ΑΡΧΑΙΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ, ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	
Κρήτη.....	17
Αίγυπτος.....	18
Αρχαιολογικές Μαρτυρίες.....	19
<i>Αιγυπτιακά τέχνηρα και οι επιδράσεις τους στην Κρήτη.....</i>	19
Λίθινα αγγεία.....	19
Ανθρωπόμορφα λίθινα ειδώλια.....	21
Κεραμική.....	22
Σφραγίδες: Σκαραβαίοι κ.ά.....	23
Πήλινο σείστρο.....	28
Συμπεράσματα.....	29
ΚΡΗΤΗ/ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ – ΑΙΓΥΠΤΟΣ/ΜΕΣΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ	
Κρήτη.....	30
Αίγυπτος.....	31

Σχέσεις Κρήτης - Αιγύπτου	31
Αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες	31
<i>Μινωικά στοιχεία στην Αίγυπτο</i>	32
Κεραμική	32
Ο θησαυρός του Tod	34
<i>Αιγυπτιακά στοιχεία στην Κρήτη</i>	35
Κεραμική	35
Θηριομορφικά περιάπτα σε σχήμα πιθήκου	36
Κυνοκέφαλος πίθηκος	37
Τέχνηρα από φαγεντιανή	38
Μινωικός Δαίμονας και αιγυπτιακή Taweret	41
Το αγαλμάτιο του User	44
Γραφή	45
Συμπεράσματα	47

**ΚΡΗΤΗ/ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ & ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ –
ΑΙΓΥΠΤΟΣ/ΔΕΥΤΕΡΗ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΙ ΝΕΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ**

Κρήτη	50
Αίγυπτος	51
Σχέσεις Κρήτης - Αιγύπτου	51
Αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες	53
Η Σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας	53
Οι Κεφτιού	56
Ο Κατάλογος του Αμένοφι III	60
Ο Βασιλικός Τάφος των Ισοπάτων	63
Οι τοιχογραφίες στην Άβαρι (Tel el-Dab'a)	65
Συμπεράσματα	67

ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΛΙΒΥΗ

Η Λιβύη την Εποχή του Χαλκού	70
Λιβύη και Κρήτη στην Εποχή του Χαλκού – Ίδρυση της Κυρήνης.....	72
Ιστορικό της έρευνας	73
Αυγά στρουθοκαμήλου	80
Φρούριο Zawiyet Umm el-Rakham.....	82
Η Κρήτη και η Λιβύη στη Μεσόγειο την Εποχή του Χαλκού.....	85
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	91
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	91

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα εξωφύλλου: Μορφές “ξένων”. Ο “πρίγκιπας των Κεφτιού” (πρώτος αριστερά) και “άνδρας από το Αιγαίο” (τελευταίος δεξιά). Τάφος του Menkheperreseneb. (Matić, 2014, εικ. 3) – βλ. και παρακάτω, Εικ. 44.

- Εικόνα 1: Χάρτης της Κρήτης με τις βασικές θέσεις της Εποχής του Χαλκού.
(<https://www.ancient.eu/image/348/map-of-minoan-crete/>) 11
- Εικόνα 2: Γεωγραφικός χάρτης της Ανατολικής Μεσογείου στην YEX.
(<http://maritimehistorypodcast.com/ep-012-minoan-thalassocracy/>) 12
- Εικόνα 3: Χρονολογικοί συγχρονισμοί Κρήτης και Αιγύπτου. (Barret, 2009, πίν. 1) 13
- Εικόνα 4: Χάρτης της αρχαίας Αιγύπτου.
(https://en.wikipedia.org/wiki/Middle_Kingdom_of_Egypt) 18
- Εικόνα 5: Κύπελλο με πρόχυση, διορίτης, 3η-4η Δυναστεία. Κνωσός, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (ΑΜΗ). (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 4) 20
- Εικόνα 6: Μικρογραφικός πιθαμοφορίσκος, ΠΜ ΙΙ. Μόχλος/οικισμός (ΑΜΗ). (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ.10) 20
- Εικόνα 7: Ειδώλια τύπου Naqada από την Αίγυπτο (πάνω) και την Αγία Τριάδα (κάτω).
(Evans, 1921, fig. 52) 21
- Εικόνα 8: Ειδώλιο τύπου Naqada, Τάφος Matmar (περ. 3000 π.Χ.). Μουσείο Fitzwilliam.
(Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 7) 22
- Εικόνα 9: Ειδώλιο, ΠΜ ΙΙ-ΜΜ Ι, Θολωτός Τάφος Α, Πλάτανος. ΑΜΗ (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 6) 22
- Εικόνα 10: Κέρνος, ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ. Κουμάσα. (Evans, 1921, εικ. 43) 23
- Εικόνα 11: Πρόχους ρυθμού Βασιλικής, ΕΜ Ι. ΑΜΗ.
(http://odysseus.culture.gr/h/4/gh430.jsp?obj_id=7862) 23
- Εικόνα 12: Εισηγμένος αιγυπτιακός σκαραβαίος, φαγεντιανή, πρώιμη 12η Δυναστεία. Πόρος, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 318) 24
- Εικόνα 13: Μινωικός σκαραβαίος,-λευκή ύλη, ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ-ΜΜ ΙΙ. Πλάτανος, θολωτός τάφος Β, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 296) 24
- Εικόνα 14: ΠΜ σφραγίδα σε σχήμα δύο πιθήκων 26
- Εικόνα 15: ΠΜ σφραγίδες από χαυλιόδοντα ιπποποτάμου. Πλάτανος, Αγία Τριάδα, ΑΜΗ.
(προσ. αρχείο) 26
- Εικόνα 16: Πρισματική σφραγίδα, στεατίτης. Καλό Χωριό. (Evans 1921, fig 37) 27

Εικόνα 17: Σφραγίδα, στεατίτης. Άγιος Ονούφριος. (Evans, 1921, fig. 38a)	27
Εικόνα 18: Πρισματική σφραγίδα, στεατίτης. Καρνάκ (Evans, 1921, fig. 38b)	27
Εικόνα 19: Πήλινο σείστρο, ύψος 0,18 εκ., και μέγιστη διάμετρος 10 εκ., MM IA. Φουρνί Αρχάνες, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ.265)	28
Εικόνα 20: Λεπτομέρεια με την απεικόνιση σείστρου, Αγγείο των Θεριστών, ΥΜ περίοδος. Αγία Τριάδα, ΑΜΗ. (https://www.lexilogia.gr/threads)	28
Εικόνα 21: Όστρακα καμαραϊκού ρυθμού, MM ΙΙΑ. Lahun, Βρετανικό Μουσείο. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 27α, β, γ)	33
Εικόνα 22: Ο θησαυρός του Tod. Λούβρο. (https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/three-cups-tod-treasure)	35
Εικόνα 23: MM ΙΙ κύπελλο με επίθετη διακόσμηση. Μάλια, Quartier Mu, Κτίριο D. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 31)	36
Εικόνα 24: Περίτμητη σφίγγα, MM ΙΙ. Μάλια, Quartier Mu, Κτίριο D. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 33)	36
Εικόνα 25: Θηριομορφικό περίαπτο σε σχήμα πιθήκου που οκλάζει, MM ΙΒ-ΙΙ, ορεία κρύσταλλος, Κνωσός, Ιερό Δήμητρας, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 173)	37
Εικόνα 27: Μικρογραφικό αγγείο, φαγεντιανή και χρυσός. Κνωσός, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 73)	39
Εικόνα 28: Το «Μωσαϊκό της πόλης», φαγεντιανή, MM ΙΙΑ. Κνωσός, ανάκτορο, Ανατολική πτέρυγα, ΑΜΗ. (http://odysseus.culture.gr/h/4/gh430.jsp?obj_id=8963)	40
Εικόνα 29: Αγαματίδιο της Taweret, 332-330 π.Χ. Quena, Άνω Αίγυπτος. (https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/26.7.1193/)	41
Εικόνα 30: Τυπολογική εξέλιξη του μινωικού δαίμονα. (Blakolmer, 2015, fig. 1)	42
Εικόνα 31: Μινωικός δαίμονας, σφραγίδα. Κνωσός. (Blakolmer, 2015, εικ. 11)	42
Εικόνα 32: MM ΙΙΒ σφραγίσματα. (Weingarten, 2013, εικ. 1)	43
Εικόνα 33α-β: MM ΙΙΒ σφραγίδες. Μάλια. (Weingarten, 2013, εικ. 2a-b)	43
Εικόνα 34: Ανάγλυφο με μινωικούς δαίμονες, ΥΜ ΙΑ ρυτό. Μάλια. (Weingarten, 2013, εικ. 3)	44
Εικόνα 35: Αγαμάτιο του User, Μέσο Βασίλειο/Παλαιονακτορική περίοδος(19 ^{ος} -18 ^{ος} αι. π.Χ.). Ανάκτορο Κνωσού, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 39α,β)	45
Εικόνα 36: Στάδια εξέλιξης της αιγυπτιακής γλώσσας και γραφής. (Κουσουύλης, 2015, εικ. 1.2)	46

Εικόνα 37: Σχέσεις αιγυπτιακών και μινωικών ιερογλυφικών. (Καρέτσου κ.ά., 2000, 77)....	47
Εικόνα 38: Πώμα του Khyan, αλάβαστρο, 15η Δυναστεία. Ανάκτορο Κνωσού, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 62)	51
Εικόνα 39: Η Σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας - μακρά πλευρά Β. ΑΜΗ. (Martino, 2012, εικ. 2, 32).....	54
Εικόνα 40: Αιγυπτιακό ταφικό κιβώτιο με υφάσματα, πρόιμη 18η Δυναστεία. Τάφος του Hatnefer, Θήβες. Μουσείο Μετροπόλιταν, Νέα Υόρκη. (https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/36.3.56.54.111/).....	54
Εικόνα 41: Γυναικεία πομπή και θυσία ταύρου, μακρά πλευρά Α της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας. (Martino, 2012, εικ. 7).....	55
Εικόνα 42: Τοιχογραφία ταφικού πλοίου, περ. 1300 π.Χ. Ναός του Seti I, Αβυδος. (https://www.agefotostock.com/age/en/Stock-Images/Rights-Managed/RDC-ad-203662) .	56
Εικόνα 43: Ο Όσιρις ως θεός του Κάτω Κόσμου. Βίβλος των Νεκρών (Goelet κ.ά., 2008, πίν. 30).....	56
Εικόνα 44: Γραπτές μορφές Κεφτιού. Τάφος του Senenmut, Θήβες. (Matić, 2014, εικ. 1) ...	58
Εικόνα 45: Μορφές «ξένων». Ο “πρίγκιπας των Κεφτιού” (πρώτος αριστερά) και «άνδρας από το Αιγαίο» (τελευταίος δεξιά). Τάφος του Menkheperreseneb. (Matić, 2014, εικ. 3)	58
Εικόνα 46: Αιγαιακές ανδρικές μορφές προσφέρουν σε Αιγύπτιους αξιωματούχους. Τάφος του Rekhmire. (Matić, 2014, εικ. 4).....	58
Εικόνα 47: Πάπυρος 10056, με αναφορά στα πλοία των Κεφτιού στο λιμάνι Peru-Nefer. Βρετανικό Μουσείο (Bietak, 2010, εικ. 2.1).....	59
Εικόνα 48: Κατάλογος αιγαιακών τοπωνυμίων. (Cline, Stannish, 2011, εικ. 1, 8).....	60
Εικόνα 49: Χάρτης με την πιθανή πορεία του ταξιδιού που περιγράφεται στον Αιγαιακό Κατάλογο. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. σελ. 247)	61
Εικόνα 50: Ενεπίγραφα πλακίδια φαγεντιανής, 18η Δυναστεία. Ακρόπολη των Μυκηνών, Κτίριο Μ, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 249).....	62
Εικόνα 51: Σκαραβαίος με τη Δέλτο του Αμένοφι III, λευκός στεατίτης. Κνωσός, Σελλόπουλο, Τάφος IV, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 330).....	62
Εικόνα 52: Σκαραβοειδές με το όνομα της βασίλισσας Τιγί, λευκός στεατίτης. Αγία Τριάδα, Θαλαμωτός τάφος, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 340)	62
Εικόνα 53: Πιθηκόσχημο αγγείο, αλάβαστρο, ΥΜ ΙΙΑ. Αγία Τριάδα, Θολωτός Τάφος 5, ΑΜΗ (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 251).....	63
Εικόνα 54: Βασιλικός Τάφος Ισοπάτων, κάτοψη & τομή – σχέδ. Gillieron. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. σελ. 233)	64

Εικόνα 55: Τάφος Hawara, Φαγιούμ, κάτοψη και τομή, 12η Δυναστεία. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. σελ. 232)	64
Εικόνα 56: Απιόσχημα αλάβαστρα από φλεβωτό αλάβαστρο, 18η Δυναστεία/ΥΜ ΙΙ περίοδος. Βασιλικός Τάφος Ισοπάτων, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ.232α,β)	65
Εικόνα 57: Τοιχογραφία με ταυροκαθάψια και λαβύρινθο, 18η Δυναστεία. Tell el-Dab'a, Μουσείο Καΐρου. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 277α).....	66
Εικόνα 58: Λεπτομέρεια της τοιχογραφίας της Εικ. 54. (https://www.researchgate.net/figure/Reconstruccion-del-panel-con-toros-y-laberinto-de-Avaris-Tell-el-Daba-Egipto-Inicios_fig5_274172890).....	66
Εικόνα 59: Θραύσμα τοιχογραφίας με τούρο και άλτη. Tell el-Dab'a. (https://en.wikipedia.org/wiki/Minoan_frescoes_from_Tell_el-Daba#/media/File:Minoan_fresko_avaris_2.png)	66
Εικόνα 60: Σύγχρονος χάρτης της Λιβύης. (https://www.britannica.com/place/Libya/Climate)	72
Εικόνα 61: Χάρτης της ΒΑ αφρικανικής ακτής με τις βασικές παράκτιες θέσεις. (White, White, 1996, εικ. 1)	75
Εικόνα 62: Σύγχρονος χάρτης της Μαρμαρικής ακτής. (Rieger κ.ά., 2013, εικ. 1).....	76
Εικόνα 63: Η σύγχρονη πόλη, το λιμάνι και οι λίμνες του Marsa Matruh. Με κόκκινο, το νησί του Bates στην Ανατολική λίμνη. (White, 1986, εικ. 1)	77
Εικόνα 64: Όψη της νησίδας από τα νότια. Στο βάθος, η λεπτή ζώνη ακτής και αμέσως μετά η ανοιχτή θάλασσα. (White, 1986, εικ. 6)	78
Εικόνα 65: Τμήμα σώματος και βάσης ΥΜ ΙΙΙΑ πρόχου. Νησί του Bates. (White, 1986, εικ. 33).....	78
Εικόνα 66: Τέσσερις Λίβυοι «πρίγκηπες» με φτερά στρουθοκαμήλου στο κεφάλι. Τοιχογραφία στον τάφο του Σέτι (1301-1289 π.Χ.). (Conwell, 1987, εικ. 1).....	80
Εικόνα 67: Αυγά στρουθοκαμήλου στερεωμένα στην οροφή κοσμούν χριστιανικό ναό του Αγίου Μακαρίου. Wadi Natroun, Αίγυπτος (https://asenseofbelonging.org/2014/04/20/ostrich-eggs-and-coptic-easter/).....	80
Εικόνα 68: Θραύσματα αυγών στρουθοκαμήλου, ΜΜ ΙΒ. Κνωσός, Δωμάτιο των Λεκανών. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 9)	81
Εικόνα 69: Ρυτό από αυγό στρουθοκαμήλου. ΥΚ Ι στρώμα καταστροφής. Ακρωτήρι, Συγκρότημα Δ, Δωμάτιο 16. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 118α).....	82
Εικόνα 70: Αποψη της ακτής Maryut. Σε κόκκινο κύκλο, η θέση του φρουρίου Zawiyet Umm el-Rakham (https://erenow.net/ancient/the-complete-cities-of-ancient-egypt/46.php)	83

Εικόνα 71: Χάρτης της ΒΑ αφρικανικής ακτής, με τα Zawiyet Umm el Rakham, Marsa Matruh και άλλες θέσεις/εγκαταστάσεις της YEX. (Snape, 2013, εικ. 1).....	84
Εικόνα 72: Συγκέντρωση χαναναϊκών αμφορέων και οστράκων αιγαιακών και κυπριακών αγγείων. Zawiyet Umm el Rakham. (https://www.oocities.org/zurdig/Liverpool2.htm).....	84
Εικόνα 73: (δεξιά) Τοιχογραφία με κυανοπιθήκους. Ακρωτήρι. (https://el.wikipedia.org/wiki/Akrotiri_blue_monkeys.jpg)	86
Εικόνα 74: (αριστερά) Θραύσμα τοιχογραφίας με τον λεγόμενο Αφρικανό. (https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/pdf)	86
Εικόνα 75: Στρατιώτες στην Τοιχογραφία του Στόλου. Ακρωτήρι (Marinatos, 2015, εικ. σελ. 86).....	86
Εικόνα 76: Τοιχογραφία του Κοσμήματος. Κνωσός. (Evans 1921, εικ. 383) (https://www.semanticscholar.org/paper/The-Knossos-%27Jewel-Fresco%27-Reconsidered-Younger/3b99ec3050bb688227a76ab90ccfd3e4c611a8f2/figure/1)	87
Εικόνα 77: Τοιχογραφία του Αρχηγού των Μαύρων. Κνωσός. (Evans, 1921, πίν. XIII).....	87
Εικόνα 78: Χάρτης της Ανατολικής Μεσογείου. Με βέλη, οι θαλάσσιες ρότες της YEX – τη μακρύτερη κατά μήκος των παραλίων, τη βραχύτερη απευθείας από την Κρήτη ίσως στο λιμάνι Marsa Matruh (Guttandin κ.ά., 2011, εικ. 1).....	89

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΜΗ	<i>Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου</i>
ΠΜ	<i>Πρωτομινωική περίοδος</i>
ΜΜ	<i>Μεσομινωική περίοδος</i>
ΥΜ	<i>Υστερομινωική περίοδος</i>
ΠΕΧ	<i>Πρώιμη Εποχή Χαλκού</i>
ΜΕΧ	<i>Μέση Εποχή Χαλκού</i>
ΥΕΧ	<i>Ύστερη Εποχή Χαλκού</i>

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

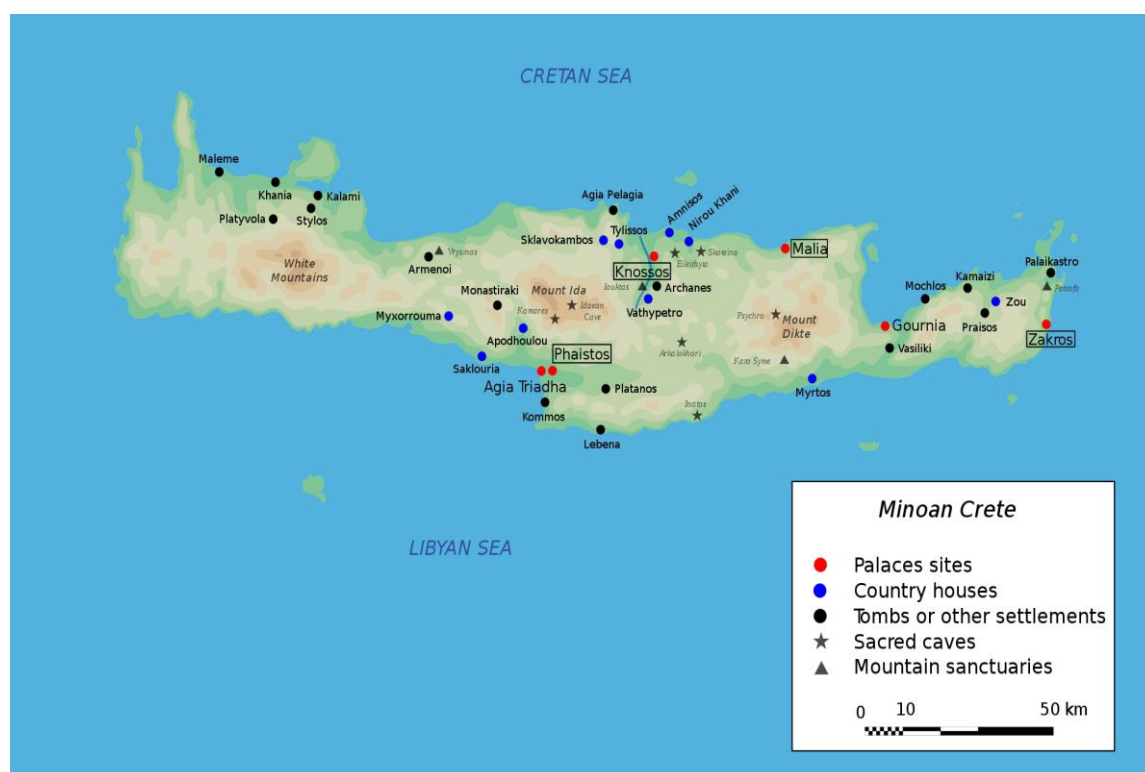
Η παρούσα εργασία επιχειρεί να ανιχνεύσει την ύπαρξη, τη συχνότητα και τον χαρακτήρα των επαφών της Κρήτης με την απέναντί της βόρεια ακτή της αφρικανικής ηπείρου, δηλαδή την Αίγυπτο και τη Λιβύη, την Εποχή του Χαλκού, ή τη Μινωική περίοδο, καθώς και τη σχετική αρχαιολογική συζήτηση. Μέσα από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες θα εξεταστεί το ενδεχόμενο πιο “άμεσων” σχέσεων μεταξύ των δυο περιοχών που θα περιλάμβαναν, εκτός από τις εμπορικές συναλλαγές, μετακινήσεις ανθρώπων και, μαζί, πολιτικών, καλλιτεχνικών και θρησκευτικών ιδεών. Σημαντική πρόκληση στη μελέτη, και ίσως το πιο ενδιαφέρον κομμάτι της, υπήρξε η μελέτη των σχετικών ενδείξεων που αφορούν τα αφρικανικά παράλια δυτικά του Δέλτα του Νείλου και πιο συγκεκριμένα τη σημερινή Λιβύη, την αρχαία Κυρηναϊκή. Αυτή η ευρύτερη περιοχή παραμένει ελάχιστα γνωστή αρχαιολογικά εκείνη την περίοδο και, έτσι, φαινομενικά αδιάφορη για τη μέχρι σήμερα σχετική έρευνα. Εντασσόταν ωστόσο στο διαπολιτισμικό δίκτυο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ανατολική Μεσόγειο, και διαντέδρασε ως ένα βαθμό με τη μεγαλόνησο. Η έλλειψη πληροφοριών για τη συγκεκριμένη γεωπολιτιστική ενότητα αποτέλεσε βασική δυσκολία για την εργασία μου, και κάνει το εν λόγω μέρος της άνισο. Αποτελεί, ωστόσο, μια πρώτη ερευνητική προσπάθεια προς την κατεύθυνση των σχέσεων της μινωικής Κρήτης με τους γειτονικούς της πολιτισμούς, και ειδικά αυτούς στον Νότο.

Από τη θέση αυτή, θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερος την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου Κατερίνα Κόπακα, για τη γνώση που μου έδωσε και τη στάση ζωής της όλα τα χρόνια των σπουδών μου. Χωρίς την πολύτιμη βοήθειά της η εργασία μου δεν θα είχε ποτέ ολοκληρωθεί. Ευχαριστώ, επίσης, τους καθηγητές της Επιτροπής παρακολούθησης Ίριδα Τζαχίλη και Παναγιώτη Κουσούλη, για τη συμβολή τους στη μόρφωσή μου σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Κρήτη ως γεωγραφικό πλαίσιο

Ο J.C. McEnroe χαρακτηρίζει την Κρήτη “ήπειρο σε μικρογραφία” (miniature continent),¹ αφού συγκεντρώνει σχεδόν ολόκληρη τη μεσογειακή τοπογραφία σε ένα κομμάτι γης μέσα στη θάλασσα, που έχει μήκος περίπου 250 χλμ και μέγιστο πλάτος 60 χλμ (Εικ. 1) Το νησί συνδυάζει, πράγματι, χιονισμένα βουνά, εκτεταμένες ακτές, γόνιμες περιοχές, αναπτυσσόμενα παράλια αστικά κέντρα και μεγάλες «άγριες» εκτάσεις με δύσκολη έως και σχεδόν αδύνατη πρόσβαση ιδίως στα βουνά της. Η Κρήτη έχει πολλές αναλογίες με τις ηπείρους που την περιβάλλουν, την Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική, συγχρόνως όμως είναι και κάτι ξεχωριστό.

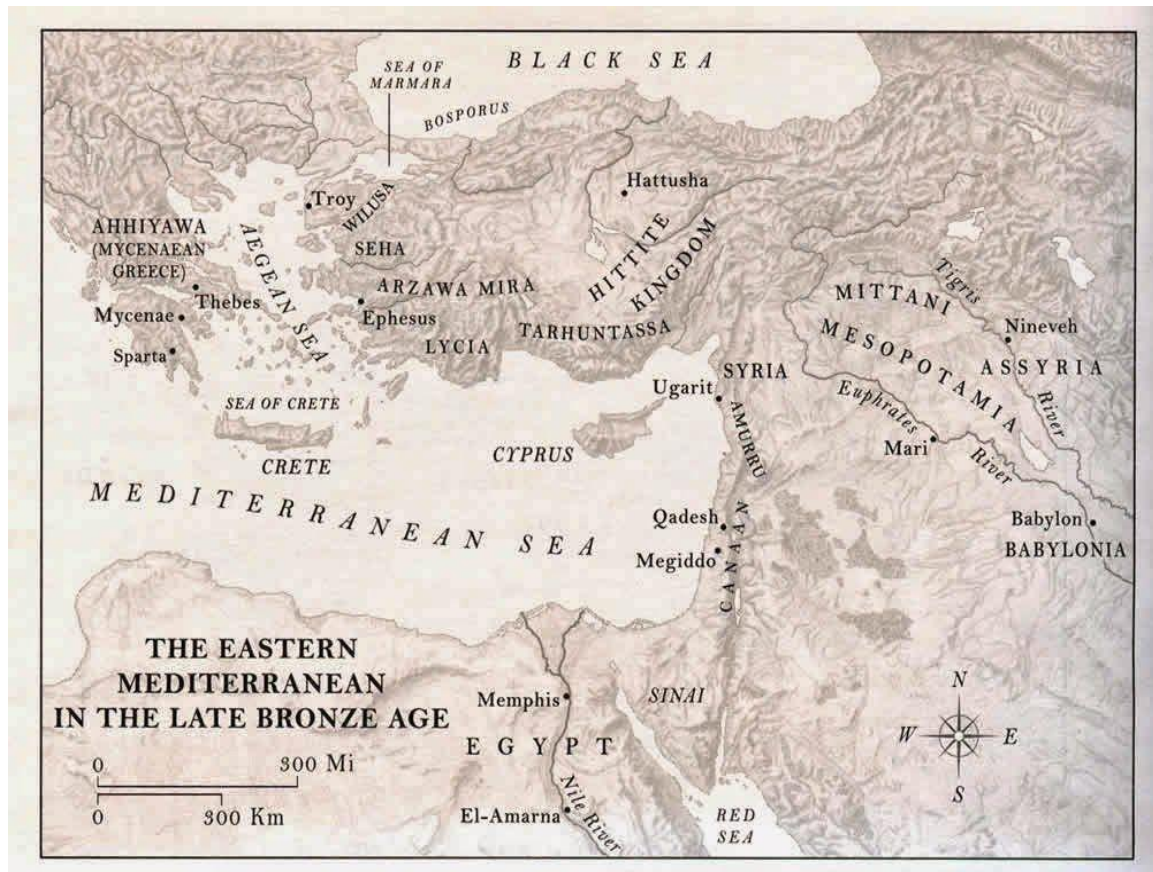
Εικόνα 1: Χάρτης της Κρήτης με τις βασικές θέσεις της Εποχής του Χαλκού.
(<https://www.ancient.eu/image/348/map-of-minoan-crete/>)

Η ορεινή ραχοκοκαλιά που διατρέχει κατά μήκος το νησί χωρίζει τη βόρεια από τη νότια πλευρά του χωρίς όμως να τις απομονώνει, καθώς τα ενδιάμεσα περάσματα είναι πολλά και χρησιμοποιούνταν εν πολλοίς ήδη στα προϊστορικά χρόνια. Οι βόρειες κυρίως ακτές με τους μεγάλους κόλπους είναι κατάλληλες για τη φιλοξενία λιμανιών, και, ιστορικά, στο βόρειο τμήμα είναι πυκνότερος ο πληθυσμός και βρίσκονται οι πόλεις – σήμερα, τα Χανιά, το Ρέθυμνο, το Ηράκλειο, ο Άγιος Νικόλαος.²

¹ McEnroe, 2010, 3

² Αυτόθι

Στο νότιο τμήμα, τα βουνά που φτάνουν μέχρι τις ακτές δεν ευνοούν την ανάπτυξη μεγάλων οικισμών. Σημαντική εξαίρεση αποτελεί η πεδιάδα της Μεσαράς, που εκτείνεται ανάμεσα στον Ψηλορείτη και τα Αστερούσια όρη, έχει μήκος περίπου 50 χλμ και καταλαμβάνει σχεδόν τα 2/3 της καλλιεργήσιμης γης στο νησί. Εκεί ιδρύθηκαν ενωρίς την 3^η χιλιετία οι ομώνυμοι μνημειακοί τάφοι, και λειτούργησαν την Εποχή του Χαλκού το πολύ σημαντικό μινωικό ανάκτορο της Φαιστού, η Αγία Τριάδα, και η λιμενική εγκατάσταση του Κομμού που αποτέλεσε το λιμάνι-κλειδί για την επικοινωνία του νησιού με την αφρικανική ακτή τουλάχιστον από την Προανακτορική περίοδο.³

Εικόνα 2: Γεωγραφικός χάρτης της Ανατολικής Μεσογείου στην ΥΕΧ.
[\(http://maritimehistorypodcast.com/ep-012-minoan-thalassocracy/\)](http://maritimehistorypodcast.com/ep-012-minoan-thalassocracy/)

³ McEnroe, 2010, 3

DATE BC	EGYPTIAN CHRONOLOGY (after Shaw 2000: 480-481)	LOW CHRONOLOGY (after Warren and Hankey 1989, Dickinson 1994: 13, 19)	HIGH CHRONOLOGY (after Manning 1988: 56; Dickinson 1994: 13, 19; Cline 1994: 5-7)
2300			
2200			
2100	First Intermediate Period	EM III/MM IA (Prepalatial)	
2000			
1900	Middle Kingdom		
1800		MM IB/IIA – MM IIB/IIIA (Protopalatial)	MM III
1700			LM IA
1600	Second Intermediate Period	Late MM IIIA – LM IB (Neopalatial)	LM IB
1500			LM II LM IIIA1
1400	New Kingdom	LM II, IIIA1	LM IIIA2 LM IIIB
1300		LM IIIA2, LM IIIB	
1200			LM IIIC
1100		LM IIIC	

Εικόνα 3: Χρονολογικοί συγχρονισμοί Κρήτης και Αιγύπτου. (Barret, 2009, πίν. 1)

Δεν μπορεί κανείς να εξετάσει τις σχέσεις της Κρήτης με τη γειτονική της βόρεια Αφρική την Εποχή του Χαλκού χωρίς να στραφεί αρχικά στην Αίγυπτο και τις αρχαιολογικές/εικονογραφικές και γραπτές πηγές που τεκμηριώνουν τις σχετικές διαδράσεις. Πρώτες ύλες και ευρήματα όπως ελεφαντόδοντο, χρυσό, αυγά στρουθοκαμήλου κ.ά. δείχνουν επαφές του νησιού με την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο, αφού αποτελούν προϊόντα εισαγωγής μέσω εμπορίου – ως βασιλικά δώρα⁴ και εν γένει αντικείμενα κύρους.

Οι επαφές αυτές ξεκίνησαν πιθανότατα την ΠΕΧ και έφτασαν στο απόγειό τους την ΥΕΧ, πριν σβήσουν απότομα τον 13ο αι. π.Χ., μετά την ΥΜ IIIA2 περίοδο στην Κρήτη. Οι μελετητές συμφωνούν ότι η γενική ιδέα του μινωικού ανακτόρου είναι αποτέλεσμα επιρροών από την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο⁵. Ο Α. Evans μάλιστα θεώρησε ότι οι πρώτοι κάτοικοι του νησιού ήρθαν ως μεταναστευτικοί πληθυσμοί αρχικά από την Ανατολία και έπειτα από τη Λιβύη και την περιοχή του Νείλου: ότι, δηλαδή, μετά την κατάκτηση της Κάτω Κοιλάδας του ποταμού από την 1η Δυναστεία, ένα μέρος του παλιού πληθυσμού έφυγε και εγκαταστάθηκε στη νότια

⁴ Pangiotaki, 1999, 617

⁵ McEnroe, 2010, 43

Κρήτη.⁶ Ο ανασκαφέας της Κνωσού συνέδεσε, μάλιστα, σχεδόν όλες τις σημαντικές πολιτιστικές μεταβολές στη μεγαλόνησο της Εποχής του Χαλκού με την έλευση ομάδων από τις εν λόγω περιοχές.⁷

Πηγές της Μέσης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (MEX, YEX) δείχνουν ότι στην Κρήτη και κατ'επέκταση στην Ανατολική Μεσόγειο υπήρχε κεντρικά οργανωμένο διεθνές εμπόριο που ελεγχόταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της πολιτικής και θρησκευτικής ιεραρχίας, και παράλληλα, πιο περιορισμένα, και ιδιωτικές συνδυαστικές. Γραπτές και εικονογραφικές μαρτυρίες από την Αίγυπτο δείχνουν την πολυπλοκότητα των τότε ανταλλακτικών δικτύων – με προϊόντα εμπορικά αλλά και με επίσημα διακρατικά δώρα στη βάση συμμαχιών, συνθηκών ειρήνης, διπλωματικών και άλλων κοινωνικών σχέσεων, στις οποίες εγγράφονταν και γάμοι, ενώ σημαντική υπήρξε και η επιρροή της πειρατείας.⁸

Πρώιμες Επαφές Κρήτης και Αιγύπτου την Εποχή του Χαλκού

Η αρχαιολογική εικόνα για τις σχέσεις της Κρήτης και της Αιγύπτου την Εποχή του Χαλκού δεν φαίνεται να είναι πλήρης. Η Αίγυπτος απέχει μόλις 800 χλμ από τη νότια Κρήτη, απόσταση που μειώνεται αισθητά, στα 550 χλμ ανοιχτής θάλασσας εάν αρχικός προορισμός είναι οι ακτές της Λιβύης και, κατόπιν, η εκείθεν παράκτια διαδρομή μέχρι το Δέλτα του Νείλου.⁹ Επομένως, οι δύο λαοί, που είχαν αμφίπλευρα καλές γνώσεις της θάλασσας, θα ήταν εύκολο να έρθουν σε επαφή από πολύ ενωρίς.¹⁰ Βεβαιωμένες σχέσεις τους τοποθετούνται περί το 2600 π.Χ.,¹¹ όταν περιορίζονταν πιθανότατα σε ανταλλακτικές δραστηριότητες μεταξύ ιδιωτών/ανεξάρτητων εμπόρων. Από την Αίγυπτο εισήγαγε, φαίνεται, η Κρήτη προϊόντα και πρώτες ύλες που εντοπίζονται σε ΠΜ θολωτούς τάφους της Μεσαράς, αλλά και στον Μόγλο, τον Κομμό και άλλες λιμενικές εγκαταστάσεις του νησιού.¹²

Με τη δημιουργία των πρώτων μινωικών ανακτόρων στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., οι κρητικές εμπορικές συναλλαγές έγιναν πιο οργανωμένες και μάλλον πήραν “βασιλικό” ή “κρατικό” χαρακτήρα: πέρασαν στον κεντρικό ανακτορικό και αστικό έλεγχο, χωρίς μάλλον να σταματήσει αναγκαστικά το ιδιωτικό εμπόριο. Μαζί με τα υλικά αγαθά θα ανταλλάσσονταν, φυσικά, και τεχνικές, ιδέες, συμπεριφορές και συμβολισμοί στο επίπεδο της τέχνης, της θρησκείας, και του εν γένει πολιτισμού. Την ίδια περίοδο ιδρύθηκε το Μέσο Αιγυπτιακό Βασίλειο που μοιάζει να αποτελεί πρότυπο για τη μινωική ανακτορική οργάνωση.¹³

⁶ Evans, 1925, 222

⁷ McEnroe, 2010, 4

⁸ Mumford, 2001, 359

⁹ Fantuzzi, 2013, 18

¹⁰ Fantuzzi, 2013, 9

¹¹ Αυτόθι

¹² Καρέτσου κ.ά., 2000, 25

¹³ Καρέτσου κ.ά., 2000, 15-16

Την επόμενη εποχή των νέων ανακτόρων στην Κρήτη και του Νέου Βασιλείου στην Αίγυπτο, οι εισαγωγές αιγυπτιακών προϊόντων στη μεγαλόνησο είναι, ιδίως την ΥΜ I-II περίοδο, σχεδόν τέσσερις φορές περισσότερες από τις αντίστοιχες σε άλλες περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου. Επομένως, το νησί θα ήταν τότε ο κύριος εμπορικός σταθμός των Αιγυπτίων στο Αιγαίο ή Μινωίτες και Αιγύπτιοι θα ήταν οι δύο κυρίαρχες μεσογειακές οικονομικές δυνάμεις – που έλεγχαν τα εμπορεύματα ανεξαρτήτως της προέλευσης τους.¹⁴ Διπλωματικές σχέσεις προκύπτουν, εξάλλου, από τις γνωστές ταφικές τοιχογραφίες αξιωματούχων της 18ης Δυναστείας με απεικονίσεις Κρητικών –ή Κεφτιού όπως καταγράφονται στα ιερογλυφικά– να μεταφέρουν Μινωιτών δώρα ή εισφορές στον Φαραώ.

Επαφές δείχνουν και οι μινωικής έμπνευσης τοιχογραφίες με τα ταυροκαθάψια του ανακτόρου στο Tel el-Dab'a, την αρχαία Άβαρι, που χρονολογούνται στο 1ο μισό του 15^{ου} αιώνα π.Χ. Ο ανασκαφέας της εγκατάστασης M. Bietak και η N. Μαρινάτου υποστηρίζουν ότι είναι ίσως συνέπεια ενός γάμου μεταξύ του Φαραώ και κάποιας πριγκίπισσας από την Κρήτη, πιθανότατα από την Κνωσό.¹⁵ Άλλοι θεωρούν ότι έτσι δηλώνεται απλά ο πλούτος των Αιγυπτίων ηγεμόνων που επέλεξαν καλλιτέχνες από το Αιγαίο για να διακοσμήσουν το ανάκτορό τους. Η δεύτερη άποψη δεν ερμηνεύει ωστόσο ουσιαστικά, όπως αναφέρει ο Λ. Πλάτων, την αιγυπτιακή αυτή χρήση καθαρά ηγεμονικών μινωικών στοιχείων “της κνωσιακής ανακτορικής προπαγάνδας” όπως είναι κυρίως τα ταυροκαθάψια, αλλά και οι ρόδακες και οι γρύπες.¹⁶

Οι εν λόγω τοιχογραφίες είναι ένα από τα ελάχιστα παραδείγματα με τόσο έντονη μινωική επιρροή στην Αίγυπτο, και εγγράφονται σε μια περίοδο κατά την οποία ανιχνεύονται οι πιο έντονες αιγυπτιακές επιδράσεις στην Κρήτη: κυρίως στη μνημειακή ζωγραφική, όπου οι Μινωίτες υιοθετούν βασικές τεχνικές ως προς την επιλογή των χρωμάτων αλλά και την απόδοση των μορφών και των συνθέσεων.¹⁷ Την εποχή της μυκηναϊκής παρουσίας στο νησί δεν σταματούν οι σχέσεις των δύο περιοχών, με τις μορφές ανταλλαγής προϊόντων οικιακής χρήσης αλλά και αντικειμένων πολυτελείας όσο και πιθανών επισκέψεων Αιγυπτίων αξιωματούχων (ή και βασιλέων;) στην Κρήτη. Αυτό δείχνουν ίσως, για παράδειγμα, σκαραβαίοι που φέρουν τα ονόματα του Φαραώ Amenhotep III και της συζύγου του Tiyi βρέθηκαν στην Κυδωνία και την Αγία Τριάδα της όψιμης Εποχής του Χαλκού. Μολονότι υπήρξαν και περίοδοι χωρίς ενδείξεις επικοινωνίας, οι δύο περιοχές βρίσκονταν σε επαφή μέχρι το τέλος της αρχαιότητας, δηλαδή και στα μετέπειτα ελληνικά χρόνια.¹⁸

Σύντομη αναφορά στην αρχαιολογική έρευνα

Το υπό μελέτη θέμα έχει απασχολήσει τη διεθνή έρευνα, ήδη από την αποκάλυψη του πολιτισμού που άκμασε στην Κρήτη την Εποχή του Χαλκού, κυρίως μέσα από τις

¹⁴ Chaniotis, 1999, 118

¹⁵ Στο Πλάτων, 2008, 309

¹⁶ Πλάτων, 2008, 309

¹⁷ Αυτόθι

¹⁸ Καρέτσου κ.ά., 2000, 17-18

πρώιμες αναφορές του Evans στις σχέσεις του νησιού με την Αίγυπτο καταρχήν στο πολύτομο έργο του *The Palace of Minos at Knossos*, με αναφορές σε υλικά ευρήματα αλλά και κοινά πρότυπα στην τέχνη και την ιδεολογία.¹⁹ Πολλές από τις υποθέσεις του βασικού αυτού πρωτεργάτη της μινωικής αρχαιολογίας, όπως το απευθείας ταξίδι από τις κρητικές στις αφρικανικές ακτές, έτυχαν καταρχήν αρνητικής κριτικής. Επανέρχονται όμως σταδιακά, μετά από πολλά χρόνια, στη σύγχρονη αρχαιολογική συζήτηση.

Εξάλλου, στη δημοσίευσή του για τους θολωτούς τάφους της Μεσαράς το 1924, ο Σ. Ξανθουδίδης αναφέρεται και αυτός στις επαφές Κρήτης και Αιγύπτου, και μάλιστα σε αιγυπτιακές επιρροές στην ταφική αυτή αρχιτεκτονική όσο και σε πολλά κινητά ευρήματα που συνόδευαν τις εκεί ταφές.²⁰ Πρωτοποριακή υπήρξε προς την ίδια κατεύθυνση αυτή η έρευνα του J. Pendlebury *Aegyptiaca. A Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area*, ένας κατάλογο των προϊστορικών αιγυπτιακών αντικειμένων που είχαν βρεθεί έως το 1930 περίπου στην Κρήτη και τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο.²¹

Στην επανένταξή του στη σημερινή αρχαιολογική βιβλιογραφία το θέμα των επαφών της Κρήτης με την Αφρική περιλαμβάνει επαναγνώσεις παλαιότερων μελετών αλλά και αρκετές νέες. Ενδεικτικά να αναφερθεί το έργο του Bietak για τις “μινωικού τύπου” τοιχογραφίες στο Tell el-Dab’a που άνοιξε ένα μεγάλο καινούργιο κεφάλαιο στο ζήτημα που μελετούμε· αλλά και αυτό της Μαρινάτου που επανεξετάζει πολλές από τις απόψεις του Evans διατυπώνοντας ενδιαφέρουσες υποθέσεις κυρίως για τις αιγυπτιακές πνευματικές και καλλιτεχνικές επιρροές στη μινωική Κρήτη.²² Όλα αυτά, όμως, θα εξεταστούν αναλυτικά παρακάτω.

¹⁹ Evans, 1921, 1928, 56, 192-208, 226, 697

²⁰ Xanthudidēs, 1924, 128

²¹ Pendlebury, 1930

²² Αντίστοιχα Bietak, 2013 και Marinatos, 2017

ΚΡΗΤΗ/ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ – ΑΙΓΥΠΤΟΣ/ΠΡΩΙΜΗ ΔΥΝΑΣΤΙΚΗ, ΑΡΧΑΙΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ, ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Κρήτη

Η 3^η χιλιετία υπήρξε εποχή δημιουργικότητας και καινοτομία όχι μόνο στην Κρήτη αλλά και σε ολόκληρο το Αιγαίο. Σημαντικοί οικισμοί, συχνά με ισχυρές οχυρώσεις και οικοδομήματα που ξεπερνούσαν σε μέγεθος και δόμηση τις απλές οικίες αναπτύχθηκαν σε Κυκλαδονήσια όπως είναι η Σύρος, όσο και στην Εύβοια όπου βρίσκεται η Μάνικα, το βορειοανατολικό Αιγαίο για παράδειγμα στην Πολιόχνη και την Τροία, αλλά και στην Αίγινα, και στην Πελοπόννησο, π.χ. τη Λέρνα, και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Ευρήματα όπως ο θησαυρός της Τροίας, δείχνουν εξειδίκευση της παραγωγής, κυρίως της μεταλλουργίας για την κατασκευή όπλων, εργαλείων και κοσμημάτων από μαλακά μέταλλα. Αυτή προϋποθέτει κοινωνική ιεράρχηση, την οργάνωση της αποθήκευσης προϊόντων και του ανταλλακτικού εμπορίου.²³

Στην Κρήτη αυτή η περίοδος ονομάζεται Προανακτορική με βάση το χρονολογικό σύστημα του Νικολάου Πλάτωνα –και τη ζωή των ανακτόρων–, και Πρωτομινωική σύμφωνα με εκείνο του Evans – και την εξέλιξη της κεραμικής (3000-1900 π.Χ.).²⁴ Το νησί διαφοροποιείται αρκετά ως προς το υπόλοιπο Αιγαίο. Χαρακτηριστικά είναι, σε ταφικά κυρίως συμφραζόμενα, τα καλοφτιαγμένα μικρά λίθινα αγγεία, τα χάλκινα εγχειρίδια και τα χρυσά διαδήματα και κοσμήματα που δεν μοιάζουν με εκείνα της Τροίας και της περιοχής της. Ενώ ξεκινούν τα πλαστικά ζώομορφα και ανθρωπόμορφα αγγεία που είχαν ξεχωριστό ρόλο στις μετέπειτα περιόδους της ακμής των ανακτόρων.²⁵

Σταθερές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις διαμορφώνουν οργανωμένους οικισμούς, κατά κανόνα μικρά χωριά σε όλο το νησί.²⁶ Εντυπωσιακή ιδιαιτερότητα της κρητικής αρχιτεκτονικής της εποχής αποτελούν τα μνημειακά υπέργεια ταφικά μνημεία, οι λεγόμενοι κυκλικόι/θολωτοί τάφοι της Μεσαράς, και οι τάφοι-οικίες της Ανατολικής Κρήτης. Οι πρώτοι συγκρίθηκαν ήδη από τον Evans όσο και τον Ξανθουδίδη και άλλους μελετητές με αρχιτεκτονικές μορφές της Αιγύπτου, της Νουβίας και της Λιβύης – πρόταση που δεν έγινε δεκτή με το αντεπιχείρημα ότι τα αφρικανικά μνημεία έχουν βασικές μορφολογικές διαφορές και, κυρίως, είναι μεταγενέστερα από τα κρητικά.²⁷

²³ Branigan, 1993, 1-2

²⁴ Branigan, 1988, 17

²⁵ Branigan, 1988, 3-4

²⁶ McEnroe, 2010, 26

²⁷ Evans, 1928, 45

Εικόνα 4: Χάρτης της αρχαίας Αιγύπτου. (https://en.wikipedia.org/wiki/Middle_Kingdom_of_Egypt)

Αίγυπτος Στον χρονολογικό σου δεν περιλαμβάνεται αυτή η πρώιμη περίοδος?

Αυτή υπήρξε περίοδος μεγάλων αλλαγών στην Αίγυπτο: στο τέλος της Προδυναστικής Περιόδου, περί το 3200-3000 π.Χ., ενώθηκαν σε ενιαίο κράτος η Άνω και η Κάτω Αίγυπτος, γεγονός που έθεσε τις βάσεις για την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο με την εμφάνιση της 1^{ης} και της 2^{ης} Δυναστείας (Εικ. 4). Οι συνθήκες της ένωσης και της εξουσίας των πρώτων δυναστειών παραμένουν εν πολλοίς αινιγματικές.²⁸ Φαίνεται, όμως, ότι προηγήθηκαν πολλαπλές εσωτερικές συγκρούσεις και ότι η ενοποίηση επιβλήθηκε μέσω κατακτήσεων στον βορά, αν και οι μόνες συναφείς μαρτυρίες είναι μερικές σχετικές σκηνές σε λίθινες τελετουργικές παλέτες της ύστερης Προδυναστικής περιόδου (Naqada III/Dynasty 0).²⁹

Την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο και στη συνέχεια κατά το Αρχαίο Βασίλειο, η χώρα γνώρισε μια μακρά και αδιάκοπη περίοδο οικονομικής ευημερίας και πολιτικής σταθερότητας, ως κράτος με κεντρική εξουσία στα χέρια ενός βασιλέα-θεού τον

²⁸ Shaw, 2003, 57

²⁹ Shaw, 2003, 60

οποίο επέλεγε μια εγγράματη ελίτ και διέθετε για τον λαό του υπεράνθρωπες, θεϊκές δυνάμεις. Χωρίς επίδοξους κατακτητές, η Αίγυπτος γνώρισε σημαντική ανάπτυξη, για παράδειγμα στους τομείς της θρησκείας, της γραφής, της αρχιτεκτονικής και των εν γένει τεχνών,³⁰ και φιλοξένησε έναν από τους μεγάλους πρωτοϊστορικούς πολιτισμούς της ανθρωπότητας.

Η μακρά σειρά βασιλέων που κυβέρνησαν το νεοσύστατο κράτος με πρωτεύουσα τη Μέμφιδα έληξε με την 8^η Δυναστεία, όταν η χώρα μπήκε στην Πρώτη Μεταβατική Περίοδο. Όπως κάθε Μεταβατική Περίοδος στην αιγυπτιακή πολιτισμική αλληλουχία, αυτή υπήρξε γεμάτη συγκρούσεις και αλλαγές: από τους τελευταίους κιόλας φαραά της 8^{ης} Δυναστείας που κατάγονταν από την Ιερακόπολη και θέλησαν να μεταφέρουν εκεί την πρωτεύουσα και άλλους επίδοξους μονάρχες που εμφανίστηκαν στις Θήβες. Οι ηγεμόνες της 9^{ης} και της 10^{ης} Δυναστείας δεν απόκτησαν ποτέ πλήρη έλεγχο του κράτους, μέχρι την εμφάνιση του Mentuhotep II της 11^{ης} Δυναστείας, που κατάφερε να ενώσει και πάλι την Αίγυπτο, μεταφέροντας την πρωτεύουσα στις Θήβες και εγκαινιάζοντας έτσι μια νέα εποχή γνωστή ως Μέσο Βασίλειο.³¹

Αρχαιολογικές μαρτυρίες

Η ύπαρξη επικοινωνίας της Κρήτης με την Αίγυπτο την 3^η χιλιετία είχε για χρόνια αμφισβητηθεί. Κατά τον Evans, ωστόσο, αρχαιολογικά κατάλοιπα δείχνουν ότι οι σχέσεις μεταξύ των δύο ξεκινούν τουλάχιστον στα τέλη της Προδυναστικής περιόδου, και μάλιστα ήταν αυτές που μεταμόρφωσαν την πρωτομινωική κοινωνία.³² Ο ίδιος αναφέρει ικανοποιητικές εισαγωγές αιγυπτιακών πρώτων υλών, όπως είναι τα δόντια ιπποποτάμου, το ελεφαντόδοντο, αρκετοί ημιπολύτιμοι λίθοι και ο χρυσός, καθώς και τεχνέργων, για παράδειγμα λίθινων αγγείων της Προδυναστικής και της πρώιμης Δυναστικής περιόδου – πριν οι Μινωίτες κατασκευάσουν απομιμήσεις ή “μινωικές” μορφές τους, μια πρακτική που έγινε πιο οικεία τις επόμενες περιόδους. Χαρακτηριστικές είναι, επίσης, σφραγίδες από τις εισηγμένες πρώτες ύλες που φέρουν αιγυπτιακά στοιχεία όπως ο οκλάζων πίθηκος και ο σκαραβαίος, τα οποία γίνονται συνήθη αργότερα. Λιγιστά μεμονωμένα αλλά ιδιαίτερα ευρήματα όπως το πήλινο σείστρο από το νεκροταφείο στο Φουρνί Αχαρνών δείχνουν ίσως ότι οι ανταλλαγές δεν ήταν μόνο υλικές αλλά πιθανότατα και ιδεολογικές, με τους Μινωίτες να υιοθετούν κάποια θρησκευτικά/μαγικά στοιχεία της αιγυπτιακής κουλτούρας.³³

Αιγυπτιακά τέχνηρα και επιδράσεις τους στην Κρήτη

Λίθινα αγγεία

Σύμφωνα με τον Evans, μετά από την 1^η Δυναστεία της Αιγύπτου, στην Κρήτη εμφανίζονται λίθινα αγγεία της Προδυναστικής περιόδου, για παράδειγμα εκείνα από

³⁰ Shaw, 2003, 84-85

³¹ Shaw, 2003, 108-109

³² Evans, 1928, 30

³³ Καρέτσου κ.ά., 2000, 266

πολύχρωμους λίθους που έχουν βρεθεί στον Μόγλο και μοιάζουν με άλλα από τάφους της Νακάδιας περιόδου στην Αίγυπτο, και λιγότερο της Πρώιμης Δυναστικής περιόδου. Επομένως, θεωρεί ο ίδιος μελετητής, οι αιγυπτιακές επιρροές στο νησί δεν ξεκίνησαν από τις κοινότητες της Δυναστικής Αιγύπτου αλλά από κάποιες προηγούμενες τις οποίες εγγράφει στην «Αρχαία Φυλή» (Old Race).³⁴ Μολονότι αυτό είναι δύσκολο να εξακριβωθεί, τα ευρήματα δείχνουν ότι οι επαφές με την Κρήτη ξεκίνησαν πολύ ενωρίς.

Το μεγαλύτερο μέρος των κρητικών λιθοτεχνιών της 3^{ης} χιλιετίας έγκειται σε λίθινα αγγεία από ποικίλα πετρώματα (στεατίτη, διορίτη, αλάβαστρο, ασβεστόλιθο) αρκετά από τα οποία είναι εισηγμένα από την Αίγυπτο – αλλά και μινωικά με αιγυπτιακές αισθητικές και άλλες επιδράσεις. Ενδιαφέρον είναι ότι πρόκειται κυρίως για μικρά έως και μικρογραφικά και ταφικά αγγεία (Εικ. 5-6), πολλά από τους θολωτούς τάφους της Μεσαράς,³⁵ όπου μάλλον συνδέονταν με τελετουργικές πρακτικές, ίσως κάποια μορφή προσφορών στους νεκρούς. Λίθινα αγγεία έχουν έρθει στο φως και στην Κνωσό και σε πολλές άλλες περιοχές του νησιού. Προϋπέθεταν, μήπως, μια μαθητεία Κρητικών στην Αίγυπτο; Ή την εργασία Αιγύπτιων τεχνιτών στην Κρήτη;³⁶

Εικόνα 5: Κύπελλο με πρόχυση, διορίτης, 3η-4η Δυναστεία. Κνωσός, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 4)

Εικόνα 6: Μικρογραφικός πιθαμοφόρισκος, ΠΜ ΙΙ. Μόγλος/οικισμός, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ.10)

Χαρακτηριστικό της Πρώιμης Δυναστικής περιόδου είναι ένα κύπελλο με πρόχυση από διορίτη που βρέθηκε στην Κνωσό (Εικ. 5). Έχει δύο έσω νεύοντα παράπλευρα της πρόχυσης μέρη του χείλους που μοιάζουν με ωτία, θεωρεί ο Evans, και προτείνουν χάλκινο πρωτότυπο. Ανάλογα αιγυπτιακά αγγεία από φαγεντιανή, έχουν συνδεθεί με τη λατρεία της θεάς Hathor, ωστόσο ο τύπος είναι σπάνιος ακόμη και στην Αίγυπτο, κάτι που κάνει αυτό της Κνωσού ακόμη πιο σημαντικό.³⁷

Ο Evans πιστεύει ότι πριν ακόμη από την ανέγερση του πρώτου της ανακτόρου η Κνωσός έπαιζε σημαντικό ρόλο στις επαφές με την Αίγυπτο, οι οποίες πιθανότατα δεν ήταν αποκλειστικά εμπορικές. Ίσως από τότε κίολας είχαν συνάψει σχέσεις οι

³⁴ Evans, 1921, 16-17

³⁵ Καρέτσου κ.ά., 2000, 27-45

³⁶ Evans, 1928, 57-59

³⁷ Αυτόθι

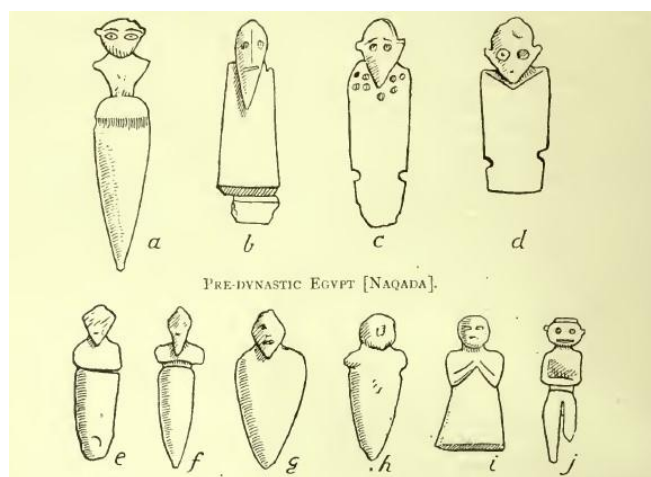
ιερείς – βασιλείς της Κρήτης και οι ηγεμόνες της Αιγύπτου, χάρη σε έναν προηγούμενο πληθυσμό που κατοικούσε στο νησί, του οποίου τα ίχνη χάθηκαν όταν οι πρώτοι Μινωίτες έχτισαν πάνω από τις δικές τους κατασκευές.³⁸

Πώς εξηγείται όμως μια τόσο πρόωμη επαφή με την Κνωσό, που βρίσκεται στην αντιδιαμετρική της αιγυπτιακής βόρεια κρητική ακτή; Στην πραγματικότητα, στον ενδιαμέσο ορεινό όγκο του Ψηλορείτη, ο Evans ανίχνευσε ένα φυσικό πέρασμα, ένα “windy gap” όπως το χαρακτηρίζει, ανάμεσα σε χαμηλά υψώματα. Έρευνές του εκεί το 1923 και 1924 αποκάλυψαν τμήματα ενός μινωικού δρόμου που οδηγούσε από την Κνωσό στην πεδιάδα της Μεσαράς και στο σημαντικό νότιο λιμάνι του Κομμού.³⁹

Ανθρωπόμορφα λίθινα ειδώλια

Μια σειρά ανθρωπόμορφων ειδωλίων που έχουν βρεθεί σε θολωτούς τάφους της Μεσαράς αποτελούν μινωική απομίμηση των χαρακτηριστικών ειδωλίων τύπου Naqada της Προδυναστικής περιόδου (Εικ. 7),⁴⁰ και θυμίζουν, σύμφωνα με τον Ξανθουδίδη, μωρό τυλιγμένο με υφάσματα ή αιγυπτιακή μούμια.⁴¹ Οκτώ τέτοια από ασβεστόλιθο, αλάβαστρο και μάρμαρο βρέθηκαν στον θολωτό τάφο της Αγίας Τριάδας (Εικ. 7-9) από τον F. Halbherr, που τονίζει τη “συγγενεία” τους με αιγυπτολιβυκά, δηλαδή προδυναστικά πρότυπα. Χαρακτηριστικό τους είναι το επίμηκες κεφάλι με το οξύληκτο πηγούνι, ένα αρκετά σχηματοποιημένο τριγωνικό σώμα, και χέρια που είναι μαζεμένα στο στήθος. Ελαφρές εγχαράξεις ή γραπτές ταινίες αποδίδουν μέλη του σώματος ή ενδύματα. Το φύλο των μορφών δεν είναι σαφές, μολονότι τα αιγυπτιακά φαίνεται να είναι κυρίως ανδρικά, και μόνο κάποια μάλλον γυναικεία. Τέτοια προήλθαν, επίσης, από τους δύο σημαντικούς θολωτούς τάφους στην Κουμάσα και τον Πλάτανο, αλλά και την Κνωσό.

Έχουν κατά τον Ξανθουδίδη κάποια θρησκευτική λειτουργία όπως και στην Αίγυπτο,

Εικόνα 7: Ειδώλια τύπου Naqada από την Αίγυπτο (πάνω) και την Αγία Τριάδα (κάτω). (Evans, 1921, fig. 52)

³⁸ Evans, 1928, 57-59

³⁹ Evans, 1928, 61

⁴⁰ Καρέτσου κ.ά., 2000, 29

⁴¹ Xanthoudidēs 1924, 25

Εικόνα 8: Ειδώλιο τύπου Naqada, Τάφος Matmar (περ. 3000 π.Χ.). Μουσείο Fitzwilliam. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 7)

Εικόνα 9: Ειδώλιο, ΠΙΜ ΙΙ-ΜΜ Ι, Θολωτός Τάφος Α, Πλάτανος. ΑΜΗ (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 6)

ίσως π.χ. ως φυλακτά για την προστασία του νεκρού στη μεταθανάτια ζωή.⁴² Ο Evans θεωρεί ότι έχουν επηρεάσει το γυναικείο μινωικό ένδυμα, όπως δείχνουν κάποιες μορφές σε ΠΙΜ ΙΙΙ σφραγίδες. Παρόλο που στην Κρήτη προστίθενται ένα είδος ζώνης και μανίκια, ο ανασκαφέας της Κνωσού βρίσκει την ομοιότητα αισθητή.⁴³

Ο ίδιος μελετητής διατυπώνει μια ενδιαφέρουσα υπόθεση για την προέλευσή τους.⁴⁴ Παρατηρεί ότι αυτός ο τύπος επιβιώνει στη νότια Κρήτη αφού είχε εκλείψει στην Κοιλιάδα του Νείλου. Πώς συνέβη αυτό; Μια πιθανότητα είναι να επιβίωσε σε άλλες περιοχές της Βόρειας Αφρικής (Λιβύη), και από εκεί να τον γνώρισαν οι Μινωίτες αργότερα. Ή, ίσως, με την αλλαγή καθεστώτος και την έναρξη της φαραωνικής κυριαρχίας στην Αίγυπτο, ένα μέρος του προδυναστικού πληθυσμού της έφυγε και εγκαταστάθηκε στη νότια Κρήτη – ο θαλάσσιος δρόμος μεταξύ τους προκύπτει ότι χρησιμοποιείται περίπου με την εμφάνιση της Πρώτης Δυναστείας (3100 π.Χ.). Όμως γιατί οι Αιγύπτιοι να προτιμήσουν να εγκατασταθούν στο νησί στην απέναντι πλευρά της θάλασσας αντί να ακολουθήσουν έναν χερσαίο δρόμο προς τη Λιβύη ή προς τη Συροπαλαιστίνη; Παρόμοιοι προβληματισμοί μπορούν να ανοίξουν νέους δρόμους στην έρευνα, προς το παρόν, όμως, δεν μπορούν να απαντηθούν τεκμηριωμένα.

Κεραμική

Η αιγυπτιακή κεραμική δεν ήταν πολύ δημοφιλής στην Κρήτη, σε αντίθεση με τη μινωική κεραμική στην Αίγυπτο όπως θα αναφερθεί παρακάτω. Ο Evans εντοπίζει, ωστόσο, αιγυπτιακές επιδράσεις σε κάποια παραδείγματα αγγείων της ΠΙΜ περιόδου. Έτσι, ένας τύπος ΠΙΜ ΙΙΙ σύνθετων αγγείων τον οποίο θεωρεί πρότυπο του μινωικού κέρνου, παραλληλίζεται με αγγεία προσφορών της Αιγύπτου. Ως συγκριτικό παράδειγμα βλέπει ένα ταφικό κέρνο από την Κουμάσα στη Κρήτη (Εικ. 10) με τρία

⁴² Καρέτσου κ.ά., 2000, 29

⁴³ Evans, 1928, 33

⁴⁴ Evans, 1925, 216

μικρά αγγεία στερεωμένα σε επίπεδη βάση, το μικρό μέγεθος των οποίων παραπέμπει, θεωρεί, σε τελετουργική χρήση.⁴⁵

Εικόνα 10: Κέρνος, ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ. Κουμάσα. (Evans, 1921, εικ. 43)

Ο Evans κάνει επίσης αναφορά στον χαρακτηριστικό διακοσμητικό ρυθμό Βασιλικής, με τις χρωματικά ανομοιογενείς επιφάνειες που αποκτούν τα αγγεία εξαιτίας της όπτησης.⁴⁶ (Εικ. 11). Παραλληλίζει τη διακόσμηση με αυτήν σε αιγυπτιακά αγγεία με ερυθρό σώμα και μελανό στιλβωμένο εσωτερικό και χείλος, που είναι κυρίως προδυναστικά αλλά επιβιώνουν και αργότερα.⁴⁷

Εικόνα 11: Πρόχους ρυθμού Βασιλικής, ΕΜ Ι. ΑΜΗ.
(http://odysseus.culture.gr/h/4/gh430.jsp?obj_id=7862)

Σφραγίδες: Σκαραβαίοι κ.ά

Οι μινωικές σφραγίδες είναι συνήθως μικρού μεγέθους αντικείμενα με μια τουλάχιστον εγχάρκτη επιφάνεια που, όταν είναι σε χρήση, αποτυπώνεται σε μαλακά υλικά στο πλαίσιο διοικητικών/γραφειοκρατικών πρακτικών – φοριούνταν, όμως, και ως περιάπτα ή περιβραχιόνια. Αντιστοιχούσαν συχνά στο αξίωμα ή/και την

⁴⁵ Evans, 1921, 75

⁴⁶ Betancourt, 1992, 81

⁴⁷ Evans, 1921, 78

κοινωνική ταυτότητα του κατόχου τους, και πιθανόν είχαν και θρησκευτικό ρόλο. Έχουν μεγάλη ποικιλία σχημάτων και υλικών κατασκευής, κυρίως ημιπολύτιμων λίθων με ποικίλα χρώματα, βαθμούς σκληρότητας και άλλες ιδιότητες.⁴⁸ Οι πρωτομινωικές σφραγίδες κατασκευάζονταν κυρίως από μαλακές πέτρες, οστό και συχνά δόντι ιπποποτάμου και ελεφαντόδοντο, πρώτες ύλες πολλές από τις οποίες εισάγονταν πιθανότατα και από την Αίγυπτο.⁴⁹

Η J. Weingarten χωρίζει τις σφραγίδες με αιγυπτιακές επιρροές σε τρεις κατηγορίες. *Σκαραβαίοι*: Στην πρώτη εγγράφει τους σκαραβαίους και τα σκαραβοειδή. Σφραγιστικοί σκαραβαίοι άρχισαν να εξάγονται από την Αίγυπτο κατά την 11η και τη 12η Δυναστεία και διαπιστώνονται στην Κρήτη κατά τη ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ περίοδο, που αντιστοιχεί στα μέσα της 12ης Δυναστείας (Εικ. 12-13).

Εικόνα 12: Εισηγμένος αιγυπτιακός σκαραβαίος, φαγεντιανή, πρώιμη 12η Δυναστεία. Πόρος, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 318)

Εικόνα 13: Μινωικός σκαραβαίος, λευκή ύλη, ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ-ΜΜ ΙΙ. Πλάτανος, θολωτός τάφος Β, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 296)

Στο σπήλαιο του Ψυχρού στο Λασιθί βρέθηκε ένας σκαραβαίος από αμέθυστο που αιγυπτιολόγοι χαρακτήρισαν τυπικό παράδειγμα της 12ης Δυναστείας. Τέτοιοι σκαραβαίοι από την ίδια ημιπολύτιμη πέτρα έχουν συχνά ένα πλακίδιο χρυσού στη σφραγιστική τους επιφάνεια. Στο παράδειγμα που προαναφέρθηκε η εγχάραξη έχει γίνει από “ντόπιο” χέρι και περιλαμβάνει ομάδα κρητικών ιερογλυφικών σημείων – έναν ηλιακό δίσκο με καμπύλες ακτίνες και δύο πρόχους με ψηλές προχύσεις. Το σχήμα των εικονιζόμενων αγγείων χρονολογεί τη σφραγίδα στην πρώιμη ΜΜ Ι, αλλά ως σκληρός λίθος ο αμέθυστος την τοποθετεί στη ΜΜ ΙΙ περίοδο⁵⁰

⁴⁸ Weingarten, 2012, 317

⁴⁹ Weingarten, 2012, 319

⁵⁰ Weingarten, 2012, 319, όπου αναφέρονται και ελάχιστες σχετικές εξαιρέσεις, π.χ. ορεία κρύσταλλος για αγγεία της πρώιμης ΜΜ Ι, χάντρες από σάρδιο και άλλα σκληρά υλικά ήδη της ΠΜ.

Η μίμηση αιγυπτιακών σκαραβαίων σε μαλακά πετρώματα ή ελεφαντόδοντο ξεκινάει σίγουρα πριν το τέλος της ΜΜ ΙΙ περιόδου. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα ΜΜ Ι παράδειγμα από τον θολωτό τάφο στον Πλάτανο, με μια μινωική εκδοχή της αιγυπτιακής θεότητας Taweret (**Εικ. 13**). Έχει το χέρι σηκωμένο σε θέση δέησης, πίσω της διακρίνεται μια μορφή, ίσως ζώου και μπροστά της σπειροειδή θέματα, πιθανόν μια σχηματική απόδοση παπύρου.⁵¹ Η Taweret θα εμπνεύσει, σύμφωνα με τους ειδικούς τη μορφή και τις ιδιότητες του λεγόμενου μινωικού δαίμονα κατά την ΥΜ περίοδο (βλ. παρακάτω).⁵²

Οι εισηγμένοι στην Κρήτη σκαραβαίοι αυτής της περιόδου είναι λιγιστοί και δεν προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες, έπαιξαν ωστόσο σημαντικό ρόλο στη μινωική παραγωγή σφραγίδων καθώς οι ντόπιοι τεχνίτες άρχισαν να τους μιμούνται. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα επιλογή, και μάλιστα μαλλον λίγο πριν από την εμφάνιση των πρώτων ανακτόρων, του συγκεκριμένου εντόμου που δεν είχε εμφανιστεί προηγουμένως στην τέχνη τους. Για την κατασκευή τους υιοθετούν επιπλέον συχνά ένα ακόμη σχετικά αιγυπτιακό υλικό, τη λεγόμενη “λευκή ύλη” (white matter ή paste)⁵³ ανάλογη με τον λευκό στεατίτη που χρησιμοποιούσαν οι Αιγύπτιοι για δικούς τους σκαραβαίους.

Σκαραβοειδή συνέχισαν όμως να κατασκευάζουν οι Κρητικοί για μεγάλο διάστημα κυρίως από λίθους, ποτέ ωστόσο σε μεγάλες ποσότητες. Δεδομένου ότι οι σφραγίδες είχαν λειτουργικό ρόλο στη μινωική κοινωνία, λίγο πριν την ανέγερση των πρώτων ανακτόρων απευθύνονταν ίσως στη νέα κοινωνική ελίτ που θα αντλούσε κύρος από τα “εξωτικά” αυτά τέχνηρα που θα παρέπεμπαν πιθανόν σε μια σύνδεσή τους με την αφρικανική ακτή.

Άλλες ζωόμορφες σφραγίδες: Η δεύτερη κατηγορία που διακρίνει η Weingarten αφορά μια ομάδα άλλων ζωόμορφων σφραγίδων που εμφανίζονται την ΠΜ ΙΙ. Πίθηκοι, λιοντάρια, βοοειδή, βάτραχοι, πάπιες κ. ά. απεικονίζονται ολόσωμα ή μόνο οι κεφαλές τους, μεμονωμένα ή σε ζεύγη και ενίοτε σε σύμπλεγμα (**Εικ. 14**). Τα υλικά που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή τους ποικίλλουν: οστό, δόντι ιπποποτάμου, λευκή ύλη, στεατίτης και άλλοι μαλακοί λίθοι. Πίθηκοι και λιοντάρια δεν ήταν ενδημικά της Κρήτης, επομένως οι καλλιτέχνες της ενδέχεται να είχαν ταξιδέψει μέχρι την Αφρική όπου τα ζώα ήταν στο φυσικό τους περιβάλλον. Πιθανότερο είναι τα εξωτικά είδη να έφταναν στο νησί με άλλα ανταλλακτικά προϊόντα, ενδεχόμενο που δείχνει επίσης την ύπαρξη αμοιβαίων επαφών την ΠΜ ΙΙ περίοδο.

⁵¹ Evans, 1921, 199-200

⁵² Αυτόθι

⁵³ Pini, 2000, Πεπέ, 2016-2017, π.χ. 23, 25, 26, 29

Εικόνα 14: ΠΜ σφραγίδα σε σχήμα δύο πιθήκων που οκλάζουν. Πλάτανος, ΑΜΗ. (προσ. αρχείο)

Αξιοσημειωτο είναι ότι από την 6η έως την 11η Δυναστεία κατασκευάζονταν στη Αίγυπτο ζωόμορφες σφραγίδες-φυλακτά ανάλογες με τις κρητικές ως προς τα είδη και την απόδοση των ζώων. Από τη μεριά τους, οι Κρητικοί τεχνίτες απέδιδαν μόνο τη μορφή ή και την αρχική σημασία των αιγυπτιακών σφραγίδων. Στη δεύτερη περίπτωση, οι κάτοχοι τους θα ήταν αρκετά εξοικειωμένοι με την κουλτούρα της Αιγύπτου, πιθανόν και μέσα από συχνές επαφές με αυτήν.⁵⁴

Κυλινδρικές σφραγίδες από δόντι ιπποποτάμου: στην τρίτη κατηγορία σφραγίδων ανήκουν κατά τη Weingarten σφραγίδες με κυλινδρικό σχήμα που είναι σχεδόν όλες από δόντι ιπποποτάμου και χρονολογούνται μεταξύ ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ ΙΑ περιόδου, δηλαδή ακριβώς πριν από την εμφάνιση των πρώτων ανακτόρων (Εικ. 15). Η σφραγιστική επιφάνεια συνήθως περιλαμβάνει ζώα σε σπειροειδή διάταξη, ενώ η εξαιρετική τους ποιότητα κάνει πολλούς μελετητές να υποστηρίζουν ότι η παραγωγή τους παραπέμπει σε εργαστήριο μιας κεντρικής εξουσίας – πριν από τα ανάκτορα.⁵⁵

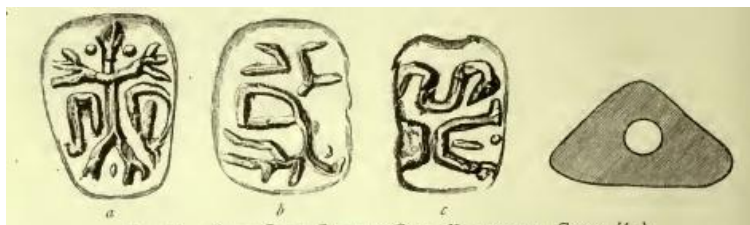
Εικόνα 15: ΠΜ σφραγίδες από χαυλιόδοντα ιπποποτάμου. Πλάτανος, Αγία Τριάδα, ΑΜΗ. (προσ. αρχείο)

⁵⁴ Weingarten, 2004, 759-765

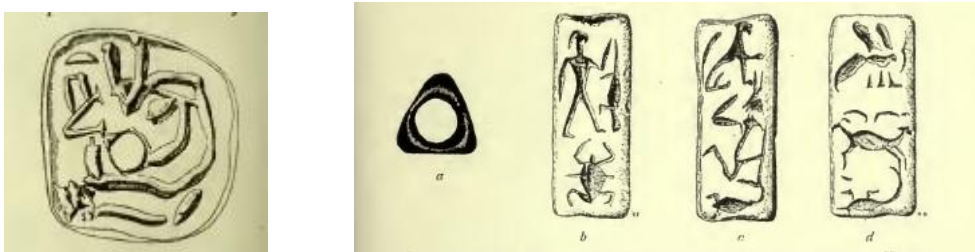
⁵⁵ Αυτόθι

Χαρακτηριστική είναι η απεικόνιση σε αυτές του λιονταριού, ζώου που εμφανίζεται αργότερα στην τέχνη της ηπειρωτικής Ελλάδας. Στην Ανατολή και την Αίγυπτο είναι σημαντικό σύμβολο της δύναμης ήδη πολλούς αιώνες, και ενίοτε ταυτίζεται με τον ίδιο τον βασιλέα ή κάποια θεότητα/ Οι Μινωίτες δανείστηκαν επομένως, κατά την ερευνήτρια, ένα «διεθνές» έμβλημα ισχύος προκειμένου να αναδείξουν τις σημαντικές αλλαγές στη δομή της ανακτορικής κοινωνίας τους.⁵⁶

Άλλες σφραγίδες: Ο Evans διακρίνει μια ακόμη κατηγορία ΠΜ σφραγίδων με κάποιες θηριομορφικές απεικονίσεις που μοιάζουν με τα θέματα σε κυλινδρικές και πρισματικές σφραγίδες από μαύριο στεατίτη της Προδυναστικής περιόδου. Για παράδειγμα, στη μια πλευρά πρισματικής σφραγίδας από στεατίτη από το Καλό Χωριό Ιεράπετρας (Εικ. 16) διακρίνεται κερασφόρα μορφή με ανθρώπινο, κατά τον ίδιο, σώμα, ανάλογη με άλλη που βρέθηκε στον τάφο του Αγίου Ονούφριου στη Μεσαρά (Εικ. 17) – ίσως, προτείνει, μια πρόιμη απεικόνιση μινώταυρου όπως σε αιγυπτιακές σφραγίδες (Εικ. 18), μολονότι τέτοιες μορφές ενδέχεται να προέρχονται από ακόμη προγενέστερες πηγές και από άλλες περιοχές όπως η Μεσοποταμία.⁵⁷

Εικόνα 16: Πρισματική σφραγίδα, στεατίτης. Καλό Χωριό. (Evans 1921, fig 37)

Εικόνα 17: Σφραγίδα, στεατίτης. Άγιος Ονούφριος. (Evans, 1921, fig. 38a)

Εικόνα 18: Πρισματική σφραγίδα, στεατίτης. Καρνάκ (Evans, 1921, fig. 38b)

Ο Evans αναφέρεται, τέλος, σε μια άλλη ομάδα σφραγίδων που χρονολογεί στην ΠΜ ΙΙΙ, την περίοδο μεταξύ 6^{ης} και 11^{ης} Δυναστείας στην Αίγυπτο – η οποία υπήρξε ιδιαίτερα παραγμένη επηρεάζοντας και τις σχέσεις με την Κρήτη όπου διακρίνει ημι-βαρβαρικά (semi barbaric) αιγυπτιακά, και, επιπλέον, μικτά λιβυκά στοιχεία. Πρόκειται για κομβιόσχημες σφραγίδες, κυρίως, με το θέμα του μαϊανδρου που αποτελεί, κατά τον ίδιο, το πρότυπο για το μοτίβο του λαβυρίνθου.⁵⁸ Κατασκευασμένες, συνήθως, από λευκόφαιο στεατίτη, αυτές φαίνονται επηρεασμένες από τους κατοίκους που διατηρούσαν προδυναστικά χαρακτηριστικά στην Κοιλάδα

⁵⁶ Weingarten, 2004, 759-765

⁵⁷ Evans, 1921, 68-69

⁵⁸ Evans, 1921, 103. Για παράδειγμα, σε σφραγίδα που έχει βρεθεί από τον W.M. Flinders Petrie εικονίζονται δύο καθιστές αντικριστές ανδρικές μορφές πάνω από μαϊανδρο/λαβύρινθο.

του Νείλου ή στις παραμεθόριές της περιοχές. Από πού προήλθε όμως το θέμα του μαιάνδρου; Σύμφωνα με τον Βρετανό μελετητή, από δύο ιερογλυφικά σημεία, τα mer (=η καλλιεργημένη γη) και ha, h (=το απλουστευμένο σχήμα του συμβόλου του ανακτόρου).⁵⁹

Πήλινο σείστρο

Ένα πήλινο ομοίωμα σείστρου του αιγυπτιακού τύπου συνόδευε παιδική ταφή του τέλους της Προανακτορικής περιόδου (MM IA) στο νεκροταφείο στο Φουρνί Αρχανών (**Εικ. 19**). Έχει ελλειπτικό σώμα και πεπλατυσμένη λαβή τετράπλευρης διατομής. Δύο ζεύγη οπών στα πλευρικά τοιχώματα θα φιλοξενούσαν τις ισάριθμες ξύλινες ράβδους στις οποίες ήταν περασμένα τα κυκλικά δισκία που βρέθηκαν μαζί.⁶⁰

Εικόνα 19: Πήλινο σείστρο, ύψος 0,18 εκ., και μέγιστη διάμετρος 10 εκ., MM IA. Φουρνί Αρχάνες, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ.265)

Σείστρα, συνήθως από χαλκό, κάποτε χρυσό ή άργυρο, αλλά και από φαγεντιανή και ξύλο, χρησιμοποιήθηκαν ενωρίς στην Αίγυπτο, όπου είχαν θρησκευτική/μαγική αξία. Το πήλινο σείστρο των Αρχανών αποτελούσε ίσως ομοίωμα σε φυσικό μέγεθος του πραγματικού μουσικού οργάνου. Μινωικές απεικονίσεις σείστρου ανιχνεύονται σε σφραγίδες στις Αρχάνες, και, σε επόμενες περιόδους, για παράδειγμα στο διάσημο Αγγείο των Θεριστών από την Αγία Τριάδα της ΥΜ περιόδου (**Εικ. 20**).⁶¹

Δυστυχώς, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν για τη χρήση του συγκεκριμένου σείστρου, όμως η αιγυπτιακή επιρροή του δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.⁶²

Εικόνα 20: Λεπτομέρεια με την απεικόνιση σείστρου, Αγγείο των Θεριστών, ΥΜ περίοδος. Αγία Τριάδα, ΑΜΗ. (<https://www.lexilogia.gr/threads>)

⁵⁹ Evans, 1921, 122-123

⁶⁰ Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη, 1997, 212, 351-356. Βλ., πρόσφατα, και Σίκλα, 2016

⁶¹ Για το αγγείο, βλ. π.χ., σχετικά πρόσφατα, Logue, 2004, 165-166

⁶² Καρέτσου κ.ά., 2000, 267

Συμπεράσματα

Οι σχέσεις μεταξύ της Αιγύπτου και της Κρήτης την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού είναι ένα μεγάλο και περίπλοκο θέμα. Πρώιμες άμεσες (μαζί με τις έμμεσες/μέσω άλλων περιοχών) επαφές υποστήριξε ο Evans, χωρίς να βρει θετική ανταπόκριση από τους μελετητές για πολλές δεκαετίες. Οι μετέπειτα έρευνες επικεντρώθηκαν κυρίως στη ΜΕΧ και την ΥΕΧ, όταν οι σχετικές ενδείξεις είναι πιο ξεκάθαρες και ποικίλες. Επιδράσεις προδυναστικών πληθυσμών του Δέλτα του Νείλου και λίγο αργότερα των πρώτων Δυναστειών της ενωμένης Αιγύπτου, ιδίως κοινοτήτων με λιβυκά στοιχεία, θεώρησε μάλιστα ο ίδιος ότι είχαν συμβάλει στη δημιουργία του Μινωικού Πολιτισμού. Πίστευε, ειδικότερα, ότι στο δυτικό Δέλτα είχε επιβιώσει μια λιβυκή φυλή που δεν είχε καταρχήν σχέσεις με τους Αιγύπτιους ούτε καν μιλούσε την αιγυπτιακή γλώσσα, μέρος της οποίας βρέθηκε στην Κρήτη, όπου έφερε τοπικά της/βορειοαφρικάνικα τεχνολογικά και εν γένει πολιτιστικά στοιχεία.⁶³

Ομοιότητες των κρητικών τεχνικών και εν γένει τεχνών με τον πρώιμο πολιτισμό της Κοιλιάδας του Νείλου, κυρίως ως προς τους θολωτούς τάφους στη Μεσαρά, δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί πώς προέκυψαν, υποστηρίζει ο ερευνητής, και ενδέχεται να οφείλονται σε άμεσες επαφές των Μινωιτών με τον πρώιμο αυτόν πληθυσμό της δυναστικής Αιγύπτου. Για παράδειγμα, στη φυλή Tehenu που ζούσε στο δυτικό Δέλτα την Εποχή του Χαλκού αποδίδεται η τεχνική της υαλόμαζας/φαγεντιανής, μια καινοτομία που στηρίχτηκε στις πλούσιες πηγές ανθρακικού νατρίου της Ανατολικής Λιβύης. Από την Αίγυπτο πήραν ενωρίς τη γνώση αυτή οι Μινωίτες, όπως, κατά τον Evans, και την ιδέα της πλαστικής διακόσμησης που τους ήταν δημοφιλής, και την πολύτιμη τεχνογνωσία της μεταλλουργίας που ανάγεται στην Αίγυπτο πριν από τις πρώτες δυναστείες.⁶⁴

⁶³ Evans, 1928, 23-24

⁶⁴ Evans, 1928, 53-54

ΚΡΗΤΗ/ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ – ΑΙΓΥΠΤΟΣ/ΜΕΣΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ

Κρήτη

Γύρω στο 2000 π.Χ., ίσως και λίγο πριν, ανιχνεύονται σημαντικές αλλαγές στην Κρήτη, κυρίως με την εμφάνιση των πρώτων ανακτόρων σε αστικού τύπου οικισμούς, όπως η Κνωσός, η Φαιστός και τα Μάλια. Μολονότι ακόμη σήμερα αμφιλεγόμενη, η λειτουργία των ανακτόρων φαίνεται να εγγράφεται στην καταρχήν οικονομική και διοικητική σφαίρα και αποτελεί ένδειξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Στη δημιουργία τους θα συνέβαλαν οι επαφές της Κρήτης με την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή όπου προϋπήρχαν τέτοιου είδους κεντρικά κτιριακά συγκροτήματα.⁶⁵

Τα πρώτα κρητικά ανάκτορα αποτελούσαν τον πυρήνα των πόλεων, και γύρω τους απλώνονταν οι αστικές οικίες, μολονότι οι εγκαταστάσεις της επόμενης περιόδου που χτίστηκαν επάνω τους κάνουν δισδιάκριτα τα ακριβή όρια, τις διαστάσεις και τη μορφή τους. Η οργάνωση στη ΜΜ Κρήτη μαρτυρά ωστόσο, την εμφάνιση μιας κεντρικής διοίκησης που συνάδει με την εμφάνιση των ανακτόρων. Αυτά θα συντόνιζαν την παραγωγή, γεγονός που υπογραμμίζουν και οι αποθηκευτικοί χώροι στο εσωτερικό τους. Εξειδικευμένοι τεχνίτες εργάστηκαν στις ανακτορικές εγκαταστάσεις και έφτασαν τη μινωική παραγωγή σε ένα «διεθνές» απόγειο. Καλό συναφές παράδειγμα είναι η καμαραϊκή κεραμική, που «ταξίδεψε» από το νησί στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο, έως και την Άνω Αίγυπτο.⁶⁶

Αν και πολλές πτυχές της παλαιοανακτορικής κοινωνίας παραμένουν αινιγματικές, φαίνεται ότι τους πρώτους αιώνες της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. η Κρήτη ήταν μέρος ενός δυναμικού εμπορικού δικτύου στην Ανατολική Μεσόγειο, αποκομίζοντας και ανασυνθέτοντας περισσότερα γνωρίσματα των ανεπτυγμένων πολιτισμών της ευρύτερης περιοχής. Η ίδια η έννοια των ανακτόρων και της κεντρικής διοίκησης, αλλά και πολλές συνήθειες όπως η χρήση του σείστρου, που ανιχνεύεται αρχαιολογικά από την αμέσως προηγούμενη περίοδο, θα μπορούσαν να έχουν φτάσει μέσω της θάλασσας στην Κρήτη. Τότε πρωτοεμφανίστηκε η μινωική γραφή, με τα κρητικά ιερογλυφικά και αργότερα με τη Γραμμική Α – η καθεαυτή επινόηση της γραφής είναι πολύ πρωιμότερη και ανάγεται και αυτή στη Μεσοποταμία (Σουμερία) και την Αίγυπτο.⁶⁷

Αίγυπτος

Σε αντίθεση με την Πρώτη Μεταβατική Περίοδο, το Μέσο Βασίλειο (11^η-13^η Δυν.) χαρακτηρίζεται στην Αίγυπτο από πολιτική ενότητα. Αυτή επιτεύχθηκε από τον Φαραώ Mentuhotep II της 11^{ης} Δυναστείας, που ένωσε το ως τότε διασπασμένο κράτος και ίδρυσε στις Θήβες τη νέα πρωτεύουσά του (**χάρτης εκ. 4 παραπάνω**). Οι τομείς της τέχνης, της αρχιτεκτονικής και της θρησκείας γνώρισαν τότε μεγάλη

⁶⁵ Cole κ.ά., 2018, 10

⁶⁶ Castleden, 1990, 75-78

⁶⁷ Cole κ.ά., 2018, 10

ανάπτυξη, ενώ ραγδαία υπήρξε και η γενίκευση της γραφής που σίγουρα οφείλεται στην ανάδειξη της μεσαίας τάξης και των γραφέων. Η εποχή αυτή αποτελεί σημαντικό σταθμό στην αιγυπτιακή λογοτεχνία και διαθέτει μεγάλο γραπτών τεκμηρίων (επιστολές, έγγραφα πληρωμών και διάφορα άλλα) που δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας του κράτους, όσο και για τις νοοτροπίες και τις συμπεριφορές των Αιγυπτίων.

Οι Φαραώ του Μέσου Βασιλείου επιδίωκαν την επικοινωνία με τις γειτονικές περιοχές, για παράδειγμα με τη Νουβία, την Ασία και το Αιγαίο, ανοίγοντας έτσι δίκτυα ανταλλαγής πρώτων υλών, επεξεργασμένων προϊόντων, τεχνικών, και εν γένει ιδεών.⁶⁸

Σχέσεις Κρήτης - Αιγύπτου

Οι επαφές της Κρήτης με την Αίγυπτο και τους άλλους γειτονικούς της λαούς είχαν, φαίνεται, βασικούς στόχους την απόκτηση εξωτικών προϊόντων από τους Μινωίτες ή/και, σε πιο επίσημες μορφές, την ανταλλαγή δώρων μεταξύ ηγεμόνων. Οι Κρήτες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων επέλεγαν, ίσως, σκόπιμα και αφομοίωναν κάποια αιγυπτιακά στοιχεία προκειμένου να αυξήσουν το κύρος τους και να υποστηρίξουν τη θέση τους στην εξουσία. Αν συνέβαινε αυτό, πιστεύει ο Λ. Πλάτων, η εισαγωγή προϊόντων και στοιχείων στη μινωική τέχνη και αλλού θα έπρεπε να παρουσιάζει αισθητή αύξηση σε περιόδους που στην Κρήτη ανιχνεύεται προσπάθεια για την ίδρυση μιας σταθερής ηγεσίας.⁶⁹

Η ανέγερση των πρώτων κρητικών ανακτόρων έρχεται μαζί με την εμφάνιση ενός διοικητικού συστήματος που μοιάζει να έχει τις βάσεις του σε ξένα πρότυπα, μάλλον όμως από την περιοχή της Συρίας, υποστηρίζει ο ίδιος ερευνητής. Σε θρησκευτικό και ιδεολογικό επίπεδο θα πρέπει να στράφηκαν οι Μινωίτες στην Αίγυπτο, υιοθετώντας σύμβολα τόσο πρώιμα όσο και τα εκεί παράλληλά τους – π.χ. το σείστρο, οι σκαραβαίοι κ.ά. Στοιχεία που αναγνωρίζονται στην τέχνη, για παράδειγμα κάποιες ζωικές μορφές όπως η μύγα, η μέλισσα, και ο πίθηκος, κατάγονται όμως εμφανώς από την Αίγυπτο – αν και δεν είναι συχνά, μοιάζουν ωστόσο να εντείνονται την Παλαιοανακτορική περίοδο.⁷⁰

Αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες

Την Παλαιοανακτορική περίοδο όχι μόνο αυξάνονται τα αιγυπτιακά αντικείμενα στην Κρήτη αλλά εμφανίζονται και ποικίλες μινωικές εισαγωγές στην Αίγυπτο: ανάμεσά τους είναι κρητικά αγγεία, κυρίως ανοιχτά, π.χ. κυπέλλα, όσο και κλειστά, όπως πρόχοι, που δεν εισάγονται για το περιεχόμενό τους αλλά ως εμπορευματικά είδη τα ίδια, χρήσιμα ίσως στην καθημερινότητα ή ακόμη και σε ειδικές περιστάσεις όπως οι γιορτές. Μια προτίμηση παρατηρείται, εξάλλου, στα μινωικά ρυτά, που σχετίζονται μάλλον και στην Αίγυπτο με τελετουργικές δραστηριότητες. Αιγυπτιακές

⁶⁸ Shaw, 2000, 171

⁶⁹ Πλάτων, 2008, 306-309

⁷⁰ Αυτόθι

απομιμήσεις μινωικών ρυτών έχουν βρεθεί, μάλιστα, μαζί με αγγεία πόσης σε υπαίθριους χώρους που θα μπορούσαν να φιλοξενούν τελετές ή θρησκευτικές δραστηριότητες.⁷¹

Στην Κρήτη, ενδείξεις επαφών με την Αίγυπτο είναι αισθητά εντονότερες από ό,τι την προηγούμενη περίοδο. Αρκετά αγγεία έχουν αιγυπτιακές επιδράσεις στον τρόπο διακόσμησης, για παράδειγμα με επίθετες/πλαστικές μορφές όπως σφίγγες,⁷² ενώ ο μινωικός δαίμονας που επηρεάζεται από τη θεότητα Taweret εντάσσεται τώρα πιο σταθερά στο θεματολόγιο της σφραγιδογλυφίας, κυρίως της κνωσιακής και της φαιστιακής.⁷³ Θηριομορφικά περίπτα είναι, επίσης, πολύ δημοφιλή, με συνηθέστερο θέμα τον οκλάζοντα κυνοκέφαλο πίθηκο και σπανιότερα άλλα ζώα όπως ο βάτραχος, ή ακόμη και ανθρώπινες μορφές ή μέλη του σώματός τους. Τα υλικά κατασκευής τους ποικίλλουν από ελεφαντόδοντο, ημιπολύτιμους λίθους μέχρι ακόμη και χρυσό.⁷⁴

Το πιο σημαντικό ίσως εύρημα της περιόδου είναι το λεγόμενο αγαλμάτιο του User, πιθανότατα ενός Αιγύπτιου αξιωματούχου που επισκέφθηκε την Κνωσό. Βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία της Κεντρικής Αυλής του κνωσιακού ανακτόρου, και οφείλει την ονομασία του στην ομώνυμη επιγραφή στο πίσω μέρος του θρόνου όπου κάθεται η εν λόγω ανδρική μορφή. Πρόκειται για μια σαφή ένδειξη ότι, τουλάχιστον σε αυτή την περίοδο, οι επαφές Κρήτης και Αιγύπτου δεν περιορίζονταν στο ανταλλακτικό εμπόριο αλλά ενείχαν και επισκέψεις απεσταλμένων με διπλωματικό μάλλον χαρακτήρα, ενδεχομένως για τη σύναψη συμφωνιών μεταξύ των δύο κρατών.

Μινωικά στοιχεία στην Αίγυπτο

Κεραμεική

Η κεραμεική είναι ίσως το σημαντικότερο από τα αρχαιολογικά ανιχνεύσιμα τέχνηρα που διακινήθηκαν μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου την Εποχή του Χαλκού, αφού λειτουργεί και ως “δείκτης” χρονολόγησης που εγγράφεται μάλιστα στην αιγυπτιακή περιοδολόγηση που είναι πολύ πιο ξεκάθαρη από τη μινωική. Τα πρωιμότερα εισηγμένα κρητικά αγγεία είναι της ΜΜ περιόδου – σε αντίθεση με τις πρώτες εισαγωγές στη μεγαλόνησο που τοποθετούνται στο πλαίσιο της ΠΜ περιόδου (βλ. παραπάνω).

Πρόκειται ουσιαστικά για πολυτελή πολύχρωμα αγγεία του παλαιοανακτορικού καμαραϊκού ρυθμού, που στην Κρήτη δεν εντοπίζονται αποκλειστικά σε ανακτορικά ή λατρευτικά συμφραζόμενα.⁷⁵ Τέτοια κεραμεική έχει βρεθεί σε αρκετές οικιστικές αλλά και ταφικές εγκαταστάσεις της Αιγύπτου, με χαρακτηριστική τη συγκέντρωση οστράκων στην πόλη Kahun, κοντά στην είσοδο της Όασης του Fayum (όπου

⁷¹ Cole κ.ά., 2018, 10

⁷² Καρέτσου κ.ά., 2000, 56-57

⁷³ Καρέτσου κ.ά., 2000, 152

⁷⁴ Καρέτσου κ.ά., 2000, 184-192

⁷⁵ Barret, 2009, 211-213

βρίσκεται και η ομώνυμη πόλη), που περιλαμβάνει εισηγμένα κρητικά καμαραϊκά αγγεία αλλά και ντόπιες αιγυπτιακές απομιμήσεις τους (Εικ. 21).

Εικόνα 21: Όστρακα καμαραϊκού ρυθμού, MM ΠΑ. Lahun, Βρετανικό Μουσείο. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 27α, β, γ)

Επομένως, στη διάρκεια της «λαμπρής» περιόδου του Μέσου Βασιλείου είχε σαφώς προτιμηθεί η πολύχρωμη κρητική κεραμική. Αυτή έγινε πιθανότατα γνωστή στην Αίγυπτο από Μινωίτες εμπόρους ή τεχνίτες στα μεγάλα βασιλικά εργαστήρια – κατά τον Evans, στον οικισμό του Kahun που είχε δημιουργηθεί για τις ανάγκες της ανέγερσης της πυραμίδας του Senuset II στη γειτονική περιοχή του Illahun. Ο ανασκαφέας της εγκατάστασης Flinders Petrie βρήκε πολλά όστρακα τέτοιας κεραμικής, την οποία ονόμασε «αιγαιακή». Με την ανακάλυψη του ίδιου τύπου στο σπήλαιο των Καμαρών στην Κρήτη, τα όστρακα από το Kahun αποδείχτηκαν κρητικής προέλευσης.⁷⁶

Άλλες ανάλογες συγκεντρώσεις βρέθηκαν στον οικισμό κοντά στο νεκροταφείο Haraga, στην περιοχή του Fayum, έως και το Buhen, μια εγκατάσταση κοντά στα σύνορα με τη Νουβία.⁷⁷ Το Kahun και το el' Haraga δεν ήταν απλοί οικισμοί, αλλά τόποι όπου κατοικούσαν αφενός οι ιερείς που είχαν αναλάβει τη διοίκηση του

⁷⁶ Evans, 1921, 266

⁷⁷ Barret, 2009, 214

ταφικού ναού του φαραώ Sesostri II (1877-1870 π.Χ.) και αφετέρου οι εργάτες που απασχολούνταν στην ανέγερση των βασιλικών ταφικών μνημείων. Φιλοξενούσαν, επομένως, ποικίλα κοινωνικά στρώματα, και η μινωική σκευή ήταν μάλλον γενικής χρήσης αφού έχει βρεθεί σε διαφορετικά σημεία των πόλεων.⁷⁸ Πρόκειται για περίπου 30 αγγεία, στην πλειονότητά τους γεφυρόστομους σκύφους αλλά και μικρότερα όπως κύπελλα. Τα ανοιχτά σχήματα, που θα ήταν ακατάλληλα για τη μεταφορά προϊόντων, δείχνουν ότι ανταλλάξιμα προϊόντα ήταν τα ίδια τα αγγεία.⁷⁹

Στο Kahun έχει βρεθεί και ένα ανοιχτό αγγείο, αντίγραφο καμαραϊκού ως προς το σχήμα και τη διακόσμησή του, που είναι ωστόσο κατασκευασμένο από αιγυπτιακό πηλό και από ντόπιο κεραμεία, μολονότι δεν έχει την ίδια άριστη ποιότητα των αυθεντικών αγγείων.⁸⁰ Η προτίμηση των Αιγυπτίων για αυτά τα αγγεία, όπως υπογραμμίζεται και από την τάση να τα αντιγράφουν, δείχνει θαυμασμό για τη συγκεκριμένη κεραμεική – η απόκτησή της θα προσέδιδε κύρος. Το γεγονός ότι ήταν, ωστόσο, προσιτή σε μεγάλο μέρος της τοπικής κοινωνίας την εντάσσει, συγχρόνως, σε αυτό το νέο διεθνές δίκτυο επαφών και ανταλλαγών της εποχής.⁸¹

Εξάλλου, ταφές που περιείχαν τέτοια μινωική κεραμεική δείχνουν πόσο αυτή είχε εισχωρήσει στο εσωτερικό της Αιγύπτου, ακόμη και μέχρι τη Νουβία. Εκεί θα μεταφερόταν ίσως δια μέσου των αιγυπτιακών φρουρίων του Μέσου Βασιλείου στο Buhen και το Aniba όπου τοπικοί πληθυσμοί διεξήγαν ανταλλακτικό εμπόριο. Είναι, πάντως, εντυπωσιακό το γεγονός ότι εντοπίζεται «εξωτική» κρητική παλαιοανακτορική κεραμεική στο εσωτερικό της Αφρικής, τόσο μακριά από τις μεσογειακές ακτές.⁸²

Ο θησαυρός του Tod

Μια σημαντική ανακάλυψη έγινε από τον F. Bissom de la Roque στο ιερό του θεού Montou στην πόλη El-Tod, 20 χιλιόμετρα νότια του Luxor. Κάτω από το πλακόστρωτο του ναού του Sesostri I (1934-1898 π.Χ.) βρέθηκαν τέσσερα ξύλινα κιβώτια που έφεραν το όνομα του γιου του φαραώ αυτού Amenemhat II. Τα δύο μεγαλύτερα περιείχαν ποικίλα αντικείμενα, όπως ακατέργαστο κύανο, σφραγιδοκυλίνδρους και ψήφους, ενώ στα δύο μικρότερα βρέθηκε ένας θησαυρός από αργυρά τάλαντα, 153 αργυρά αγγεία, κυρίως κύπελλα (Εικ. 22), και αρκετά χρυσά τέχνηρα.⁸³

Η προέλευση των εν λόγω αγγείων έχει προβληματίσει την έρευνα. Ο P. Warren και άλλοι μελετητές υποστηρίζουν την ομοιοτήτά τους με τη MM IB κεραμεική, η οποία μιμείται και η ίδια συχνά μεταλλικά πρότυπα, και τα θεωρούν έργα Κρητών, αν και αυτό δεν μπορεί να υποστηριχθεί για το σύνολο των αγγείων. Φαίνεται, ωστόσο, ότι ο

⁷⁸ Barret, 2009, 218

⁷⁹ Καρέτσου κ.ά., 2000, 50

⁸⁰ Kemp, Merillees, 1980, 69 fig. 28

⁸¹ Barret, 2009, 213

⁸² Barret, 2009, 219

⁸³ Καρέτσου κ.ά., 2000, 68-69

θησαυρός δεν είναι ομοιογενής αλλά αποτελεί μια συλλογή αντικειμένων διαφορετικών καλλιτεχνικών τάσεων, αντιπροσωπευτικών περισσότερων πολιτισμών με τους οποίους είχε επαφές εκείνη την περίοδο η Αίγυπτος.⁸⁴

Εικόνα 22: Ο θησαυρός του Tod. Λούβρο. (<https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/three-cups-tod-treasure>)

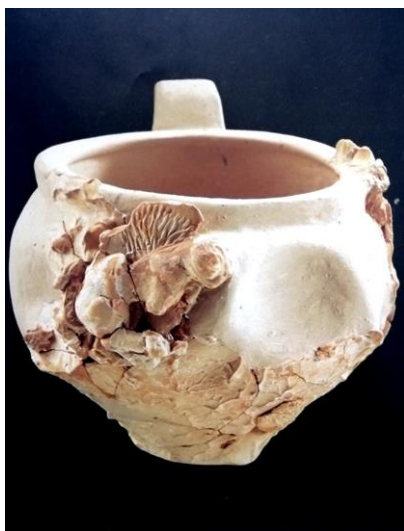
Αιγυπτιακά στοιχεία στην Κρήτη

Κεραμική

Η Κρήτη δεν υιοθετούσε συνήθως αυτούσια τα σχήματα και τη διακόσμηση των προϊόντων που εισήγαγε, αλλά οι τεχνίτες της συνήθως τα επεξεργάζονταν προκειμένου να τους δώσουν “μινωικό” χαρακτήρα. Την Παλαιοανακτορική περίοδο λίγα είναι τα σχετικά παραδείγματα. Μια ομάδα μινωικών αγγείων με αιγυπτιακές επιδράσεις έχουν βρεθεί στα Μάλια, στο κτίριο D της Συνοικίας (Quartier) Mu. Φέρουν πλαστική διακόσμηση με θέματα εμπνευσμένα από την αιγυπτιακή εικονογραφία (**Εικ. 23**) που περιλαμβάνουν ζώα όπως γεράκια και γάτες, τοπία με δέντρα, φυτά, ενίοτε και θαλάσσια είδη. Σε όλα σώζονται ίχνη χρώματος, συνήθως ερυθρού και λευκού. Χαρακτηριστικό είναι το κύπελλο στην **Εικ. 23**, με το ημισφαιρικό σώμα, την επίπεδη βάση, μια κάθετη λαβή, και μια δεύτερη μικρότερη οριζόντια στον ώμο: φέρει επίθετη διακόσμηση, με μια γάτα καθισμένη στα πίσω

⁸⁴ Matthäus, 1980, 250, fig. 10b, Warren, 1980, 495-496

πόδια σε φυτικό φόντο και με θαλάσσια στοιχεία όπως όστρεα και βράχους. Σε όλη την επιφάνεια διακρίνονται ίχνη λευκού και ερυθρού χρώματος.

Εικόνα 23: MM II κύπελλο με επίθετη διακόσμηση. Μάλια, Quartier Mu, Κτίριο D. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 31)

Στην ίδια ομάδα ανήκει και μια περίτμητη σφίγγα (Εικ. 24) που θα αποτελούσε τμήμα επίθετης διακόσμησης αγγείου και συνδυάζει κρητικά και αιγυπτιακά στοιχεία. Το κεφάλι είναι μινωικής τεχνοτροπίας με εγχάρακτα τα λεπτομερή χαρακτηριστικά του προσώπου – αμυγδαλόσχημους οφθαλμούς, ευθύγραμμη μύτη και σπειροειδείς βοστρύχους. Το σώμα έχει αιγυπτιακές επιρροές, με την ουρά που ελίσσεται και καταλήγει πάνω από τη ράχη και τη γενειάδα, αμφότερα στοιχεία από την εικονογραφία του Όσιρι. Η σφίγγα είναι άπτερη, όπως συνηθιζόταν στην αιγυπτιακή τέχνη, αφού οι σφίγγες αποκτούν, φαίνεται, φτερά αργότερα, στο πλαίσιο της συροπαλαιστινιακής παράδοσης.⁸⁵ Πρόκειται για μια από τις πρωιμότερες απεικονίσεις αυτού του μειζογενούς όντος στην Κρήτη.

Εικόνα 24: Περίτμητη σφίγγα, MM II. Μάλια, Quartier Mu, Κτίριο D. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 33)

Θηριομορφικά περίπτα σε σχήμα πιθήκου

Διαχρονικά, τα κοσμήματα δεν ήταν απλώς στολίδια ή δείγματα κοινωνικής θέσης για τους Αιγύπτιους αλλά, εν πολλοίς, και φυλακτά που προστάτευαν τον/την κάτοχό τους από τις αρνητικές δυνάμεις. Υπάρχουν πολλές μαγικές ρήσεις και ευχές μέσα σε πυραμίδες, τάφους αλλά και σαρκοφάγους, για να προφυλάξουν το ταξίδι στον άλλο κόσμο. Τέτοια κείμενα αναγνωρίζονται και σε μικρότερα αντικείμενα, όπως τα φυλακτά που αποτρέπουν το κακό. Στην Κρήτη, τα περίπτα είχαν μάλλον ανάλογες

⁸⁵ Καρέτσου κ.ά., 2000, 56-57

ιδιότητες, αφού οι σχετικές θεματικές επιλογές δείχνουν ότι μάλλον δεν πρόκειται για απλά προϊόντα ανταλλαγής και εμπορίου. Αξίζει να σημειωθεί ότι από την ΠΜ έως την ΥΜ περίοδο, τα κρητικά θηριομορφικά περιάπτα έχουν στην πλειονότητα τους σχήμα κυνοκέφαλου πιθήκου (**Εικ. 25**), ζώου που συνδέεται άμεσα με την Αίγυπτο (και την Αφρική εν γένει), και είναι αγαπητό και στους καλλιτέχνες του Αιγαίου.⁸⁶

Εικόνα 25: Θηριομορφικό περιάπτο σε σχήμα πιθήκου που οκλάζει, ΜΜ ΙΒ-ΙΙ, ορεία κρύσταλλος, Κνωσός, Ιερό Δήμητρας, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 173)

Κυνοκέφαλος πίθηκος

Ο πίθηκος, που είναι τόσο δημοφιλής στην αιγυπτιακή εικονογραφία, εισήχθη στην Αίγυπτο από τη Νουβία, το Σουδάν και ίσως από ακόμη πιο νότια κατά την ύστερη Προδυναστική Περίοδο. Το μόνο σχετικό ενδημικό αιγυπτιακό είδος είναι ο Ραίο hamadryas, ο μπαμπούνιος ο Αμαδρυάς, που θεωρείται ιερός και συνδέεται άμεσα με τον θεό Thoth, ο οποίος απεικονίζεται συχνά με το κεφάλι του ζώου.

Ο κυνοκέφαλος εμφανίζεται σε θρησκευτικές και άλλες σκηνές ζώων που είναι συνήθως δεμένα ή οδηγούνται από μια ανθρώπινη μορφή που κρατάει ένα σχοινί ενώ, κυρίως στο Νέο Βασίλειο, εμφανίζεται και ως κατοικίδιο. Μπαμπούνιοι ανιχνεύονται ήδη στην τέχνη της 1^{ης} Δυναστείας ως μικρά ειδώλια από λίθο ή φαγεντιανή, από την Άβυδο και την Ιερακόπολη, ενώ μικρότερα είδη που εξημερώνονται πιο εύκολα απεικονίζονται ως κατοικίδια την 4^η Δυναστεία. Όλα τα είδη πιθήκων αναπαρίστανται σε φυλακτά, συνήθως καθιστοί και ενίοτε ανά ζεύγη. Ενώ κάποιοι μικρόσωμοι κοσμούν συχνά πυξίδες και άλλα αγγεία, όσο και περόνες για τα μαλλιά, μουσικά όργανα κ.ά., σε συνδυασμό, συνήθως, με γυναικεία αντικείμενα και είδη

⁸⁶ Καρέτσου κ.ά., 2000, 182

καλλωπισμού. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ιερογλυφικό σημείο του πιθήκου διαβάζεται *nefer*, δηλαδή καλός, όμορφος.⁸⁷

Στην Κρήτη και στο Αιγαίο ο πίθηκος δεν υπήρξε ενδημικό είδος. Η πρωιμότερη σχετική απεικόνιση στη μεγαλόνησο είναι σε μια πιθανότατα ΠΜ ΠΑ-Β σφραγίδα με δύο καθιστά τέτοια ζώα από τον Μόχλο. Οι κοντές ουρές και η καμπουριασμένη στάση τους προτείνει μάλλον μπαμπούνους, είναι όμως σαφές ότι δεν πρόκειται για αιγυπτιακή αλλά για μινωική κατασκευή. Πολλές σφραγίδες της εποχής έχουν, εξάλλου, σχήμα καθιστού πιθήκου.⁸⁸ Οι Μινωίτες υιοθέτησαν το ζώο αυτό, που εικονίζεται στην παλαιο- και νεοανακτορική τέχνη, χωρίς να είναι γνωστό εάν διατήρησαν και τους αιγυπτιακούς συμβολισμούς του ή τού έδωσαν δικούς τους. Γενικά υπάρχει μια προτίμηση για τα μικρά είδη σε σχέδια με τους μπαμπούνους.

Η πιθανότητα εισαγωγής πραγματικών ζώων προτείνεται από απεικονίσεις τους σε τοιχογραφίες της ΥΕΧ, στην Κρήτη και τη Θήρα, όπου οι λεπτομέρειες στην απόδοσή τους δείχνουν ότι οι καλλιτέχνες γνώριζαν μάλλον τη φυσική μορφή τους – αναμειγνύοντας όμως στοιχεία από διαφορετικά είδη και χρησιμοποιώντας και κάποια άλλα φανταστικά, πιθανότατα για καλλιτεχνικούς ή λατρευτικούς λόγους. Σε ΥΜ Ι παραστάσεις σε δαχτυλίδια, σφραγίδες και σφραγίσματα το ζώο είχε πιθανότατα κατηγοριοποιηθεί με άλλα εισηγμένα φανταστικά όντα όπως ο γρύπας και η σφίγγα, αλλά και με πραγματικά κρητικά ζώα όπως ο ταύρος, το αγρίμι και το σκαθάρι, και λειτουργούσε επομένως με δυνάμεις ανάλογες με τις δικές τους – που του έδιναν λατρευτικό ρόλο.⁸⁹

Τέχνηρα από φαγεντιανή

Η Κρήτη είχε έλλειψη σε ημιπολύτιμους λίθους και εν πολλοίς και σε μέταλλα, επομένως εξαρτιόταν από άλλες περιοχές για την απόκτησή τους. Από την Αίγυπτο προμηθευόταν, κατά τον Warren, χρυσό, αμέθυστο και κορναλίνη, μολονότι χρυσός υπήρχε και σε πλησιέστερες περιοχές, στη Μακεδονία, τη Θάσο, την Ανατολία κ.λπ.⁹⁰

Η φαγεντιανή εμφανίζεται ως υλικό στην ΠΜ Κρήτη, και η τεχνική της γνώση θεωρείται αιγυπτιακής προέλευσης. Στην Αίγυπτο, ανιχνεύεται κατά την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο, όπως δείχνει ένα σύνολο πλακιδίων από τη πυραμίδα του Φαραώ Djoser (2668-2649 π.Χ.), αν και ήταν ήδη γνωστή την 5^η χιλιετία στην Εγγύς Ανατολή. Φαγεντιανή χρωματισμένη κυανή (αιγυπτιακό μπλε) θύμιζε ημιπολύτιμους λίθους, κυρίως τον κύανο (*lapis lazuli*) και το τυρκουάζ.⁹¹

Μολονότι η κατασκευή της ήταν σχετικά εύκολη με τοπικά πυριτικά πλαστικά υλικά, η εκμάθησή της τεχνικής της προϋπέθετε επικοινωνία με τις εμβληματικές περιοχές

⁸⁷ Phillips, 2008, 168-174

⁸⁸ Αυτόθι

⁸⁹ Phillips, 2008, 181

⁹⁰ Καρέτσου κ.ά., 2000, 93

⁹¹ Αυτόθι

παραγωγής της και μια πιο στενή σχέση μαθητευόμενου και δασκάλου, πέρα μάλλον από τις στενές ανάγκες του ανταλλακτικού εμπορίου. Η μινωική φαγεντιανή μιμείται εκείνη στην Αίγυπτο του Μέσου Βασιλείου, για την οποία οι τεχνίτες χρησιμοποιούν λιγότερο τριμμένο χαλαζία, γεγονός που εγγυάται καλής ποιότητας στιλπνότητα (glaze color). Η ίδια τεχνική αναγνωρίζεται σε ένα γυναικείο ένδυμα από τα Θησαυροφυλάκια του Ιερού στη ΜΜ ΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ Κνωσό, και σε δύο ανθέμια/ροζέτες πιθανότατα της ΥΜ Ι περιόδου από το ίδιο ανάκτορο. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιείται και στην Ανατολή από τη ΜΕΧ, κυρίως σε τέχνηρα από φαγεντιανή με έντονη αιγυπτιακή επίδραση.⁹²

Στην Κρήτη, η φαγεντιανή έγινε ένα ιδιαίτερα αγαπητό υλικό, για την κατασκευή αντικειμένων κυρίως τελετουργικής χρήσης αλλά και προϊόντων κοσμηματοποιίας και σφραγιδογλυφίας. Εντυπωσιακό παράδειγμα είναι ένα μικρογραφικό ΜΜ ΙΙ αγγείο από την Κνωσό (**Εικ. 27**) που συνδυάζει χρυσό και φαγεντιανή. Στην Αίγυπτο του Αρχαίου Βασιλείου έχουν βρεθεί ανάλογα αγγεία από λίθο που καλύπτονται εν μέρει από ελάσματα χρυσού, τα οποία θα μιμήθηκε ο Κρητικός καλλιτέχνης. Εμβληματικά ειδώλια από φαγεντιανή είναι εκείνα που απεικονίζουν τις λεγόμενες Θεές των Όψεων, και τα ποικίλα άλλα τέχνηρα από τους Αποθέτες του Ιερού της Κνωσού που χρονολογούνται στην ΥΕΧ.⁹³

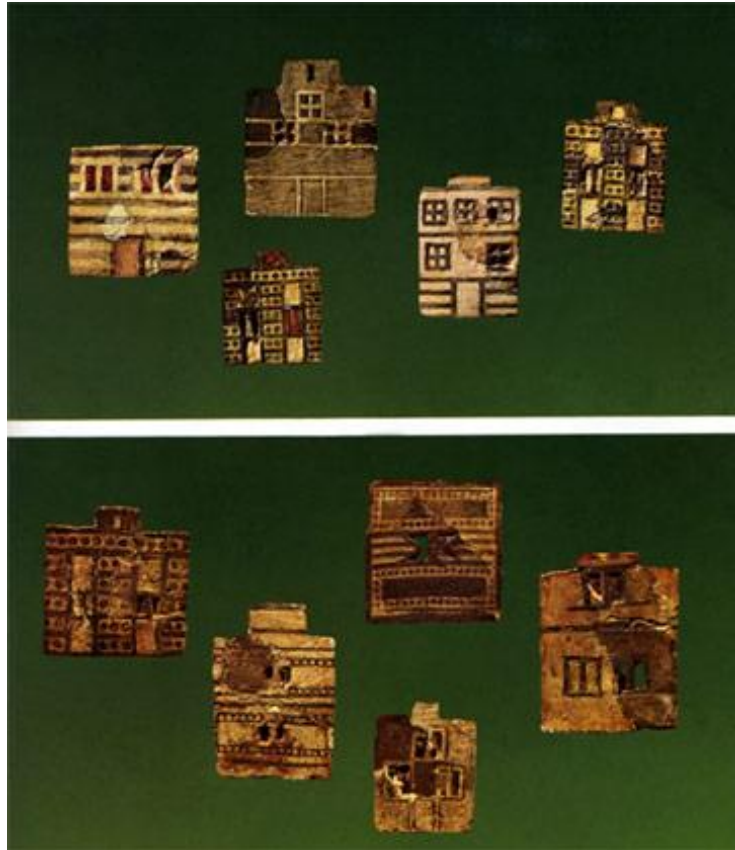
Εικόνα 26: Μικρογραφικό αγγείο, φαγεντιανή και χρυσός. Κνωσός, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 73)

Ένα από τα πιο εντυπωσιακά σύνολα φαγεντιανής που έχουν βρεθεί στη Κρήτη είναι το λεγόμενο Μωσαϊκό της Πόλης από την Κνωσό (**Εικ. 28**) που χρονολογείται στην όψιμη Παλαιοανακτορική/ΜΜ ΙΙΑ περίοδο. Πρόκειται για σαράντα δύο ορθογώνια πλακίδια με επίπεδη την πίσω επιφάνεια, και με χαμηλή ανάγλυφη και γραπτή διακόσμηση στην εξωτερική. Απεικονίζουν προσόψεις μινωικών κτιρίων δύο και τριών ορόφων, με απόδοση των τοιχοδομιών, των παραθύρων, των θυρών κ.λπ., καθώς και ζώα, φυτά και ανθρώπους στο φυσικό περιβάλλον.⁹⁴

⁹² Panagiotaki, 1999, 618-620, όπου σημειώνεται, επίσης, ότι το υλικό αυτό χρησιμοποιείται πολύ περισσότερο στην Αίγυπτο από ό,τι αλλού και, επομένως, δικαίως θεωρείται αιγυπτιακή επινόηση.

⁹³ Καρέτσου κ.ά., 2000, 99

⁹⁴ Καρέτσου κ.ά., 2000, 101

Εικόνα 27: Το «Μωσαϊκό της πόλης», φαγεντιανή, MM IIIA. Κνωσός, ανάκτορο, Ανατολική πτέρυγα, AMH. (http://odysseus.culture.gr/h/4/gh430.jsp?obj_id=8963)

Ανάλογη διακόσμηση έχει βρεθεί, όπως προαναφέρθηκε, στην πυραμίδα του Φαραώ Djoser (Αρχαίο Βασίλειο, 3^η Δυναστεία) αλλά και στο ανάκτορο του Ραμσή III (Νέο Βασίλειο, 20^η Δυναστεία). Αυτές, όμως, αποδίδονται με κυανό και πράσινο χρώμα που έρχεται σε αντίθεση με την πολυχρωμία του Μωσαϊκού, στο οποίο, επομένως, ο αιγυπτιακός τύπος διακόσμησης αποδόθηκε με ένα μινωικό τρόπο.⁹⁵ Αυτό ενισχύει, κατά τη Μ. Παναγιωτάκη, την άποψη ότι οι Μινωίτες δανείστηκαν την τέχνη της φαγεντιανής από την Ανατολή, την εμπλούτισαν με ιδέες και τεχνικές από την Αίγυπτο, και παρήγαγαν συνθέσεις που αναγνωρίζονται αμέσως ως μινωικές.⁹⁶

Μινωικός Δαίμονας και αιγυπτιακή Taweret

Ο ιπποπόταμος, που ζούσε έως πρόσφατα στις βαλτώδεις περιοχές του Νείλου, λατρευόταν τουλάχιστον από τις πρώτες δυναστείες ως ευμενής (beneficent) αλλά και επιθετική δύναμη, πιθανότατα μέσα από τον συνδυασμό της ήπιας φύσης του θηλυκού ζώου και της πιο άγριας εκείνης του αρσενικού. Η θεότητα που συνδέεται με τον ιπποπόταμο, η Taweret (Εικ. 29) εμφανίζεται στην αιγυπτιακή θρησκευτική τέχνη του πρώιμου Νέου Βασιλείου, με σώμα και χέρια γυναίκας και κεφάλι και

⁹⁵ Αυτόθι

⁹⁶ Panagiotaki, 1999, 621

πόδια ιπποποτάμου, δέρμα κροκοδείλου στη ράχη, και βρίσκεται συνήθως σε προχωρημένο στάδιο εγκυμοσύνης.⁹⁷

Αποδίδεται συνήθως σε φυλακτά της 6^{ης} Δυναστείας, ως προστάτιδα/βοηθός του τοκετού,⁹⁸ σχηματικά αποδοσμένη με βασικά χαρακτηριστικά την όρθια στάση, τη ραχιαία απόφυση, και ενίοτε τη φουσκωμένη κοιλιά. Στο Μέσο Βασίλειο κοσμεί συχνά τα λεγόμενα “μαγικά μαχαίρια” (magical knives), δηλαδή χαυλιόδοντες ιπποποτάμου σε σχήμα ημισελήνου με εγγάρακτες αποτροπαϊκές μορφές και σε ορισμένες περιπτώσεις σύντομα κείμενα, που ανήκαν σε γυναίκες και παιδιά για να τους προσφέρουν προστασία την ημέρα και τη νύχτα.

Εικόνα 28: Αγαλματίδιο της Taweret, 332-330 π.Χ. Quena, Άνω Αίγυπτος. (<https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/26.7.1193/>)

Η Taweret είναι ίσως η πιο δημοφιλής αποτροπαϊκή μορφή που εμφανίζεται στην αιγυπτιακή τέχνη.⁹⁹

Συνδέθηκε με την εγκυμοσύνη και τον τοκετό, μάλλον γιατί ο θηλυκός ιπποπόταμος γεννάει εύκολα, χωρίς ιδιαίτερο πόνο και είναι πολύ προστατευτικός με τα μικρά του. Ταυτίζεται με πρωιμότερες θεότητες όπως είναι η Ipy (Ipt) στο Μέσο Βασίλειο, που συχνά μεταφράζεται ως μαία ή τροφός/παραμάννα, και η Reret, ο θηλυκός χοίρος (the Sow). Εμφανίζεται, εξάλλου, με τις θεότητες Ashameru (the Many-Faced one) και Debiher (Hippopotamus-Face).¹⁰⁰

Στην Κρήτη, ο λεγόμενος μινωικός δαίμονας (Minoan genius) (Εικ. 30-31) εμφανίστηκε στην τέχνη της ΜΜ περιόδου.¹⁰¹ Είναι σαφώς επηρεασμένος από τη μορφή της Taweret στη λαϊκή αιγυπτιακή θρησκεία, της οποίας αποτελεί ωστόσο μια νέα, καθαρά μινωική παραλλαγή,¹⁰² όπως πρώτος υποστήριξε ο Evans.¹⁰³ Η μελέτη της Weingarten για την Taweret του Μέσου Βασιλείου επιβεβαίωσε την υπόθεση του Evans ότι ο μινωικός δαίμονας σχετίζεται εικονογραφικά με την αιγυπτιακή θεότητα

⁹⁷ Μπάρκουλη, 2018, 16

⁹⁸ Evans, 1935B, 433

⁹⁹ Weingarten, 1991, 4

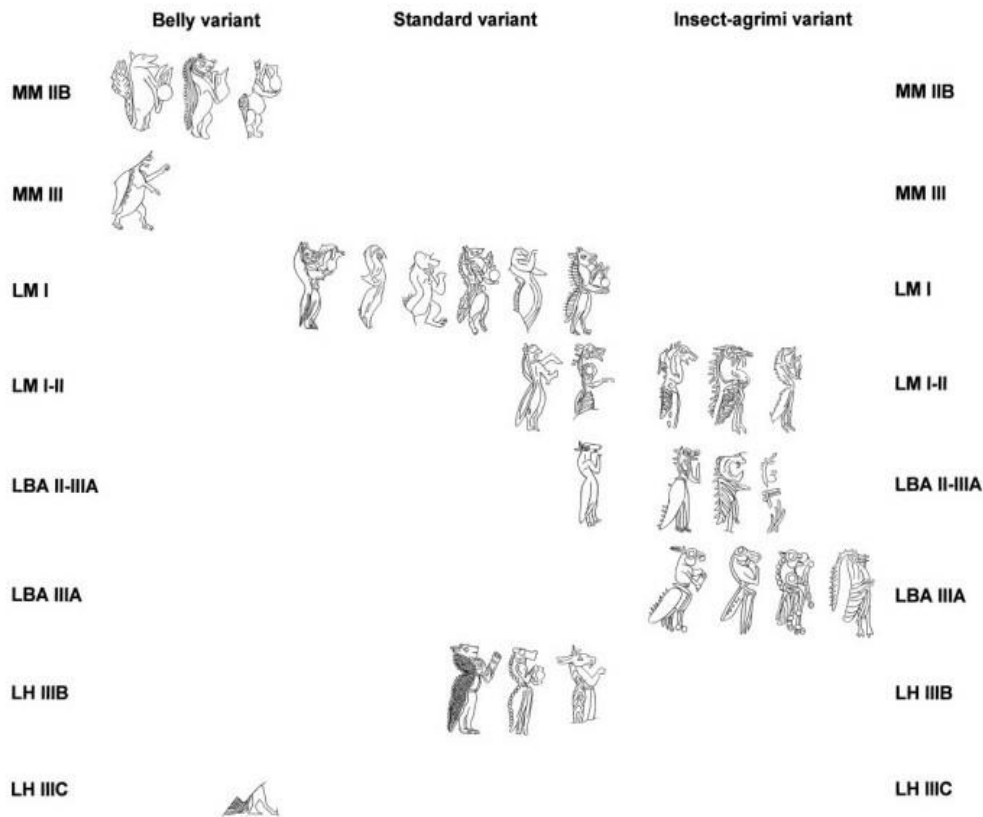
¹⁰⁰ Phillips, 2008, 160-161 - όπου αναφέρεται, επίσης, ότι ο σχετικός χαρακτηρισμός υιοθετήθηκε αργότερα και για τις ανάλογες μορφές στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, σε νησιά του Αιγαίου και στην Κύπρο

¹⁰¹ Αυτόθι

¹⁰² Weingarten, 2013, 371

¹⁰³ Evans 1935B, 433. Ο μελετητής θεωρεί ότι η θεότητα αυτή χρησιμοποιήθηκε ως απλό πρότυπο για τη δημιουργία του μινωικού δαίμονα

και ότι είχε μάλλον εισαχθεί απευθείας από την Αίγυπτο στην Κρήτη λίγο μετά το 1750 π.Χ.¹⁰⁴

Εικόνα 29: Τυπολογική εξέλιξη του μινωικού δαίμονα.
(Blakolmer, 2015, fig. 1)

Εικόνα 30: Μινωικός δαίμονας, σφραγίδα. Κνωσός. (Blakolmer, 2015, εικ. 11)

Τρία σφραγίσματα της MM περιόδου απεικονίζουν πρώιμες μορφές του μινωικού δαίμονα (Εικ. 32) με αναλογίες με την Taweret του ύστερου Μέσου Βασιλείου στις δύο εκδοχές της, δηλαδή με κεφάλι ιπποποτάμου ή λιονταριού, και με στρουμπουλό σώμα, πρησμένη κοιλιά και θηλυκούς μαστούς.¹⁰⁵ Δύο από τις τρεις αυτές παραστάσεις έχουν επίμηκες κεφάλι και ράχη διακοσμημένη με γραμμώσεις και κοκκίδωση. Ο ένας δαίμονας, της MM IIB περιόδου, είναι αισθητά πιο λεπτός (Εικ. 32β, μέσον), με μικρότερη έμφαση στους μαστούς, και απέχει ήδη αρκετά από το αιγυπτιακό πρότυπο, πιθανότατα μόλις μια ή δύο γενιές μετά την «άφιξη» του στο νησί.

¹⁰⁴ Weingarten, 2013, 371

¹⁰⁵ Αυτόθι

Εικόνα 31: MM IIB σφραγίσματα. (Weingarten, 2013, εικ. 1)

Η θεότητα-ιπποπόταμος Taweret σχετίζεται με δραστηριότητες κάθαρσης, αφού προσωποποιεί τα εξαγνιστικά ύδατα της Nun (του αρχέγονου ωκεανού). Η ιδιότητα αυτή υιοθετείται μάλλον και για τον μινωικό δαίμονα και εκφράζεται μέσα από τις σπονδικές πρόχους με ψηλό λαιμό που συνήθως φέρει κρατώντας τις από τη βάση και τη λαβή – συνδυάζοντας το κρητικό αυτό αγγείο με μια χαρακτηριστική αιγυπτιακή στάση προσφοράς.

Μινωικοί δαίμονες εμφανίζονται και σε δύο MM IIB σφραγίσματα από τα Μάλια: η μορφή στη μία (**Εικ. 33α**) κρατάει ίσως ένα ρυτό σε σχήμα αυγού στρουθοκαμήλου· εκείνη στην άλλη (**Εικ. 33β**) φέρει ραβδί από το οποίο κρέμεται αγγείο, μάλλον ένα απιόσχημο ρυτό που θα συνδέεται με σπονδική τελετή. Οι μαλιώτικες αυτές απεικονίσεις εντάσσονται μεταξύ της MM II και της μετέπειτα YM περιόδου και αποτελούν ιδανικά παραδείγματα της σταδιακής μετάβασης από το αιγυπτιακό πρότυπο σε ένα ον καθαρά μινωικό.¹⁰⁶

Εικόνα 32α-β: MM IIB σφραγίδες. Μάλια. (Weingarten, 2013, εικ. 2a-b)

Ο μινωικός δαίμονας γίνεται δημοφιλής κυρίως την YM/Νεοανακτορική περίοδο. Έτσι, σε τμήμα λίθινου ρυτού, και πάλι από τα Μάλια (**Εικ. 34**) δύο αντωπές τέτοιες μορφές αποδίδονται σε σπονδική σκηνή: ένας λίγο μικρότερος ρίχνει από μια πρόχου κάποιο υγρό στα χέρια του λίγο μεγαλύτερου δεύτερου – και οι δύο διατηρούν ακόμη κάποια χαρακτηριστικά των προηγούμενων περιόδων, έχουν όμως διαφορετικό,

¹⁰⁶ Weingarten, 2013, 372

λεπτότερο σωματότυπο, με εξαιρετικά λεπτή μέση που, σύμφωνα με τη Weingarten, θυμίζει αυτήν της σφίγγας. Το γυναικείο στήθος έχει χαθεί και διακρίνεται πλέον το χαρακτηριστικό ανδρικό μινωικό ζώμα – γνωρίσματα που θα καθιερωθούν τις επόμενες περιόδους.¹⁰⁷

Εικόνα 33: Ανάγλυφο με μινωικούς δαίμονες, YM IA ρυτό. Μάλια. (Weingarten, 2013, εικ. 3)

Ο YM μινωικός δαίμονας εικονίζεται σε νέες δράσεις, π.χ. τη μεταφορά ζώων και άλλων προσφορών ενώ συνεχίζει και σε σπονδικές σκηνές, σε ομάδες πλέον των δύο έως και τεσσάρων μορφών. Αυτό ίσως σημαίνει, κατά τη Weingarten, ότι δεν παραπέμπει πια σε ένα συγκεκριμένο ον αλλά σε μια φυλή δαιμόνων μεταξύ των οποίων πιθανότατα να υπήρχε και κάποιου είδους ιεραρχία. Η σύνθετη αυτή μορφή που διατηρήθηκε για πολλά χρόνια και ταξίδεψε σε τόσα μέρη, ακόμη και μετά την πτώση της Κνωσού συνέχισε να υπάρχει στην τέχνη της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κύπρου.¹⁰⁸

Το αγαλμάτιο του User

Η σημαντική ανακάλυψη ενός αιγυπτιακού αγαλματίου από διορίτη, αυτού του User που χρονολογείται στο Μέσο Βασίλειο (22^{ος}-17^{ος} αιώνας π.Χ.) έγινε στις αρχές του 1900 στη βορειοδυτική γωνία της Κεντρικής Αυλής του ανακτόρου της Κνωσού (Εικ. 35). Προήλθε από βάθος περίπου 70 εκ., στο ίδιο βάθος με MM II κεραμική που βρέθηκε σε άλλα σημεία της αυλής.¹⁰⁹ Παρόλο που σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα του (0,158 εκ. σωζ. ύψος και πλάτος βάσης 0,073εκ.), απεικονίζει μια ανδρική μορφή με τις παλάμες να ακουμπούν στα γόνατά της, και το όνομα User να αναγράφεται σε ιερογλυφική επιγραφή που βρίσκεται στο πίσω μέρος του θρόνου

¹⁰⁷ Αυτόθι

¹⁰⁸ Weingarten, 2013, 373-374

¹⁰⁹ Evans, 1921, 286

στον οποίο κάθεται. Ο τύπος αυτός του ένθρονου πορτραίτου ήταν αρκετα δημοφιλής στην Αίγυπτο του Μέσου Βασιλείου.

Ποιός ήταν όμως ο User και πώς βρέθηκε στην Κνωσό το αγαλμάτιό του; Πρόκειται μάλλον για υψηλό αξιωματούχο της Αιγύπτου που ταξίδεψε στην Κρήτη, για κάποιον έμπορο ή ακόμη και για έναν Αιγύπτιο που ζούσε στο νησί.¹¹⁰ Θεωρείται ότι ανατέθηκε σε κνωσιακό ιερό ίσως από φόβο του εικονιζόμενου μήπως πεθάνει μακριά από την πατρίδα του, οπότε επέλεξε να κάνει την προσφορά αυτή. Η επιγραφή είναι αδρά λαξευμένη, σε αντίθεση με την ποιοτική λάξευση του έργου και μάλλον χαράχθηκε αργότερα από άλλο τεχνίτη.¹¹¹ Ο Evans χρονολόγησε εντέλει το γλυπτό στη Δεύτερη Μεταβατική περίοδο (βλ. παρακάτω) και το θεωρεί μια απόδειξη ότι η χώρα συνέχισε τις σχέσεις της με την Κρήτη, παρά τις γενικές ταραχές και την κατάληψη της Άνω Αιγύπτου από τους Υξώς.¹¹² Το αγαλμάτιο μάλλον εγγράφεται ωστόσο στο Μέσο Βασίλειο, αντίθετα με αυτό που υποστήριξε ο ανασκαφέας της Κνωσού. Αποτελεί, πάντως, σημαντική μαρτυρία για μια πιο επίσημη πολιτική σχέση ανάμεσα στις δύο περιοχές.

Εικόνα 34: Αγαλμάτιο του User, Μέσο Βασίλειο/Παλαιοανακτορική περίοδος(19^{ος}-18^{ος} αι. π.Χ.).
Ανάκτορο Κνωσού, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 39α,β)

Γραφή

Η εμφάνιση των πρώτων ανακτόρων στην Κρήτη προϋποθέτει κεντρική οργάνωση της οικονομίας και της διοίκησης που κάνει απαραίτητη τη χρήση της γραφής και της αρίθμησης. Μια πρώιμη μορφή γραφής ανιχνεύεται σε σφραγίδα από τις Αρχάνες του τέλους της Προανακτορικής περιόδου. Στο νησί της 2^{ης} χιλιετίας θα αναπτυχθούν τρία γραφικά συστήματα, η κρητική ιερογλυφική, η Γραμμική Α και η Γραμμική Β

¹¹⁰ Καρέτσου κ.ά., 2000, 61

¹¹¹ Αυτόθι

¹¹² Evans, 1921, 290

όπως τα ονόμασε ο Evans, αφού σημεία της κρητικής ιερογλυφικής του θύμιζαν την ομώνυμη αιγυπτιακή γραφή.¹¹³

Η εμφάνιση της γραφής στην Αίγυπτο έγινε σε ένα κομβικό διάστημα, στις αρχές της 3ης χιλιετίας, κατά το πέρασμα από την Προδυναστική περίοδο στο ενοποιημένο και οργανωμένο κράτος. Τα αιγυπτιακά ιερογλυφικά, μαζί με την ιερατική, τη δημόδη και την κοπτική, αντιστοιχούν σε μορφές της αιγυπτιακής γλώσσας, και εμφανίστηκαν διαδοχικά ή/και παράλληλα από το Αρχαίο Βασίλειο μέχρι και τη Χριστιανική και Ισλαμική περίοδο (Εικ. 36). Η εξέλιξη της γλώσσας ήταν, συγχρόνως, το φυσικό αποτέλεσμα της νέας διοικητικής και εν γένει πολιτικής κατάστασης αλλά και μια από τις βάσεις της.¹¹⁴ Η ιερογλυφική γραφή εντοπίζεται συχνά σε μνημειακά αρχιτεκτονικά και άλλα σύνολα, όπως οι τοιχογραφίες. Τα σημεία της μπορούν να οργανώνονται κάθετα ή οριζόντια, με δεξιόστροφη ή αριστερόστροφη διάταξη, ακολουθώντας συχνά εκείνη των μορφών που συνοδεύουν στην κάθε παράσταση. Σε ολόκληρη την πορεία της αρχαίας αιγυπτιακής γλώσσας, η ιερογλυφική αποτέλεσε μεγάλο κομμάτι και της τέχνης στην Αίγυπτο.

Περίοδος		
Παλιό Βασίλειο Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδος περ. 2700 – 2000 π.Χ.	Αρχαία αιγυπτιακά	Ιερογλυφική, ιερατική
Μέσο Βασίλειο Δεύτερη Ενδιάμεση Περίοδος περ. 2000 – 1500 π.Χ.	Μέσα ή κλασικά αιγυπτιακά	Ιερογλυφική, ιερατική
Νέο Βασίλειο – Τρίτη Ενδιάμεση Περίοδος περ. 1500 – 700 π.Χ.	Νέα αιγυπτιακά (μέσα αιγυπτιακά του Νέου Βασιλείου)	Ιερογλυφική, ιερατική
Ύστερη Περίοδος περ. 700 π.Χ. – 300 μ.Χ.	Δημόδη αιγυπτιακά (μέσα αιγυπτιακά της Ύστερης Περιόδου)	Ιερογλυφική, ιερατική, δημόδης
Χριστιανική / Ισλαμική περίοδος περ. 300 – 1600 μ.Χ.	Κοπτικά	Κοπτική

Εικόνα 35: Στάδια εξέλιξης της αιγυπτιακής γλώσσας και γραφής. (Κουσούλης, 2015, εικ. 1.2)

Η κρητική ιερογλυφική εκ πρώτης όψεως μοιάζει αλλά όχι σε πολύ μεγάλο βαθμό με την αιγυπτιακή, όπως αναγνώρισε και ο Evans, και είναι ανεξάρτητη από εκείνη, μολοντί και οι δύο χρησιμοποιούν ιδεογράμματα – και μάλιστα ανάλογα, όπως τα μέρη του σώματος, κάποια ζώα και φυτά, που είναι όμως συνηθισμένα σε κάθε γραφικό σύστημα με ιδεογραφικά σημεία. Τα μινωικά ιερογλυφικά σύμβολα έχουν και συλλαβική αξία, δηλαδή αντιστοιχούν φωνητικά σε μια συλλαβή (αν και όχι ακόμη σε ένα γράμμα), όπως και η Γραμμική Α και η Γραμμική Β.¹¹⁵ Έτσι, σήμερα δεν είναι αποδεκτό ότι η κρητική ιερογλυφική επηρεάστηκε σοβαρά από την

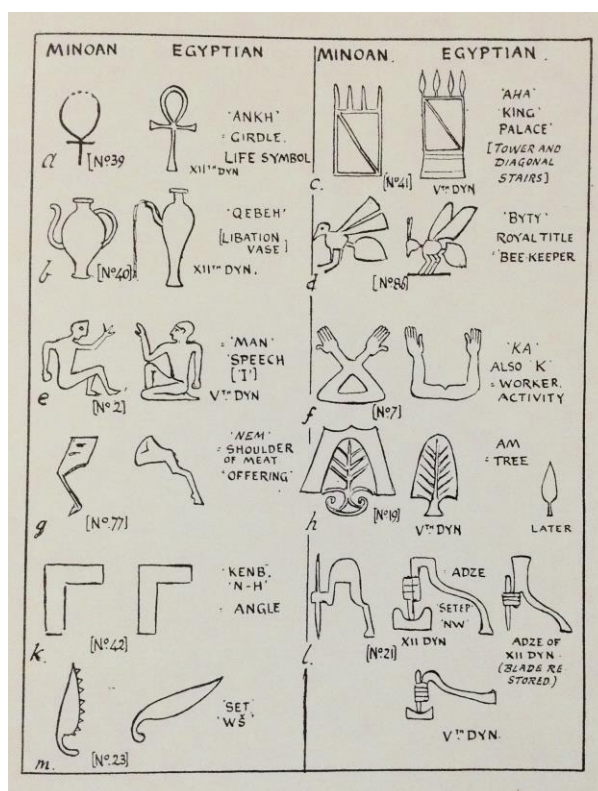
¹¹³ Καρέτσου κ.ά., 2000, 76

¹¹⁴ Κουσούλης, 2015, 15-16

¹¹⁵ Καρέτσου κ.ά., 2000, 76

αιγυπτιακή, παρά κάποιες ομοιότητες, ακόμη και κάποια κοινά σύμβολα που διαθέτει (Εικ. 37).

Οι δύο γραφές φαίνεται ότι εμφανίζονται και αναπτύσσονται ανεξάρτητα, και τα σημεία που μοιράζονται θεωρούνται απλά κοινή απόδοση από τους γραφείς κάποιων εννοιών και συμβόλων. Η ιδέα όπως της γραφής, και μάλιστα εκείνης που κάνει και χρήση ιδεογραμμάτων στην Κρήτη, θα πρέπει να προήλθε από την Αίγυπτο, και αντιστοιχεί και αυτή, στην εποχή της, σε μεγάλες πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που απαιτούσαν κεντρική οργάνωση και γραφειοκρατία. Κρήτες που ασφαλώς θα ταξίδευαν στη σύγχρονή τους Αίγυπτο καταγράφονται στα αιγυπτιακά ιερογλυφικά ως Κεφτιού (βλ. παρακάτω). Επομένως, όπως αναφέρει ο L. Godart, κάποτε ενδέχεται να έρθει στο φως κάποιο κείμενο γραμμένο με κοινή (αποκρυπτογραφημένη) γραφή που να αποδίδει και τις δύο γλώσσες τις οποίες καταγράφουν τα κρητικά και τα αιγυπτιακά ιερογλυφικά, και θα θέσει τη βάση για την αποκρυπτογράφιση των πρώτων.¹¹⁶

Εικόνα 36: Σχέσεις αιγυπτιακών και μινωικών ιερογλυφικών. (Καρέτσου κ.ά., 2000, 77)

Συμπεράσματα

Η ανίχνευση αιγυπτιακών στοιχείων σε μεσομινωικά συμφραζόμενα δείχνει πιο στενές σχέσεις με το κράτος του Μέσου Βασιλείου την περίοδο των πρώτων ανακτόρων στην Κρήτη. Αντικείμενα από την Αίγυπτο εμφανίζονται συχνότερα σε όλο το νησί, κυρίως σε ταφικές συνάψεις και μοιάζουν να ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τη

¹¹⁶ Στο Καρέτσου κ.ά., 2000, 76

νέα “ανώτερη” τάξη (ελίτ) των κρητικών ανακτόρων, μέλη της οποίας είναι, όπως και στην Αίγυπτο, εγγράμματα.

Πέρα από την αύξηση των υλικών καταλοίπων, σημαντικές είναι και ενδείξεις της αιγυπτιακής ιδεολογίας στη μινωική κουλτούρα. Η επιρροή της θεότητας Taweret στη δημιουργία του μινωικού δαίμονα, και η διάδοση του θέματος αυτού στο Αιγαίο, καθώς και η παρουσία εμβληματικών ζώων όπως οι πίθηκοι, που έχουν και θρησκευτικό χαρακτήρα, στη μινωική τέχνη δείχνουν σχέσεις ευρύτερες από τις καθαρά εμπορικές. Το αγαλματίδιο από διορίτη του User στην Κνωσό προτείνει, εξάλλου, επισκέψεις Αιγυπτίων στο νησί στο πλαίσιο ίσως και διπλωματικών σχέσεων. Παρόμοια δεδομένα, όπως παρουσιάζονται ενδεικτικά εδώ, είναι βασικά για τη μετέπειτα Νεοανακτορική περίοδο.

ΚΡΗΤΗ/ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ & ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ – ΑΙΓΥΠΤΟΣ/ΔΕΥΤΕΡΗ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΙ ΝΕΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ

Κρήτη

Μετά τη γενικευμένη καταστροφή των πρώτων ανακτόρων, πιθανότατα από σεισμούς, τα κτήρια ανοικοδομήθηκαν σύντομα, μεγαλύτερα και πιο εντυπωσιακά, για να αποτελέσουν και πάλι κεντρικούς πυρήνες των μεγαλύτερων πόλεων του νησιού, σε θέσεις που έλεγχαν τις προσβάσεις από τη θάλασσα και τα γόνιμα εδάφη της ενδοχώρας.¹¹⁷ Ο R. Castleden χαρακτηρίζει τη Νεοανακτορική την πιο “πληθωρική” (exuberant) περίοδο του Μινωικού πολιτισμού, με σύνθετη αρχιτεκτονική, εντυπωσιακές τοιχογραφίες και μια γενική άνθιση των τεχνών. Ο πληθυσμός φαίνεται, κατά τον ίδιο, να αυξάνεται και η κοινωνική διαστρωμάτωση να ενισχύεται, στη βάση πιθανότατα ενός θεοκρατικού κεντρικού άξονα. Ακόμη όμως εκείνη την εποχή δεν ανιχνεύεται πουθενά κεντρική μορφή στην τέχνη – και στην εξουσία–, κάποια ηγεμονική μορφή όπως εκείνες στους γειτονικούς μεγάλους πολιτισμούς.¹¹⁸ Αυτή η “χρυσή εποχή” των αρχών της ΥΕΧ διαρκεί έως τον προχωρημένο 15^ο αιώνα π.Χ. (ΥΜ ΙΒ) όταν καταστράφηκαν τα μινωικά ανακτορικά κέντρα, εξαιτίας μάλλον μιας φυσικής καταστροφής που συνδυάστηκε με την εγκατάσταση των Μυκηναίων στο νησί, με έδρα καταρχήν την Κνωσό, το ανάκτορο της οποίας επιβίωσε έως και την ΥΜ ΙΙΑ περίοδο.¹¹⁹

Οι αρχαιολογικές έρευνες δείχνουν αλλαγές στην Κρήτη μετά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Στη βιβλιογραφία αναφέρεται συχνά το παράδειγμα των λεγόμενων “τάφων των πολεμιστών”, δηλαδή ατομικών ανδρικών ταφών που εμφανίζονται την ΥΜ ΙΙΒ, συνοδεύονται από όπλα και ενίοτε άλλα κτερίσματα, και έρχονται σε αντίθεση με τις προηγούμενες κατά κανόνα συλλογικές ταφές. Ανιχνεύονται κυρίως στην Κνωσό και τα Χανιά και περιλάμβαναν και κεραμική από την Πελοπόννησο από όπου ήρθαν οι Αχαιοί χρήστες τους: εκείνοι που θεωρούνται υπεύθυνοι των καταστροφών της ΥΜ ΙΒ και που εγκαταστάθηκαν έκτοτε στην Κρήτη. Ένας τέτοιος τάφος στον Κατσαμπά, ένα από τα επίνεια της Κνωσού ανατολικά του Ηρακλείου, περιείχε έναν αριθμό αλαβάστρινων αιγυπτιακών αγγείων, ένα μάλιστα με τη δέλτο του Φαραώ Τούθμωση ΙΙΙ. Αυτά θα έφτασαν πιθανόν εκεί με την επιστροφή μιας ομάδας Κεφτιού από την αποστολή τους στην Αίγυπτο, ως δώρα από τον Φαραώ – ίσως, μάλιστα, και ο ίδιος ο νεκρός να υπήρξε μέλος ενός τέτοιου ταξιδιού.¹²⁰

Οι αλλαγές στην Κρήτη έγιναν αισθητές και στις αιγυπτιακές πηγές. Έτσι, στον τάφο του Rekhmire, βεζύρη του Φαραώ Τουθμώση ΙΙΙ, απεικονίζεται μια πομπή απεσταλμένων των Κεφτιού που μεταφέρει δώρα. Ο A. MacGillivray παρατηρεί ότι αρχικά, κατά την κατασκευή του τάφου, οι Κεφτιού σχεδιάστηκαν με το χαρακτηριστικό μινωικό ζώμα, αλλά πριν σφραγιστεί το μνημείο η ενδυμασία τους

¹¹⁷ Castleden, 1990, 94

¹¹⁸ Castleden, 1990, 32

¹¹⁹ Cline, 2010, 166

¹²⁰ MacGillivray, 2009, 167-169

μετατράπηκε γραφικά σε μυκηναϊκό χιτώνα, σηματοδοτώντας πιθανότατα τη μεταβολή των ηγεμόνων στην Κρήτη. Οι Κεφτιού-Μυκηναίοι εμφανίζονται με τη βασιλεία του εν λόγω φαραώ (1479–1425 π.Χ.), όταν και άλλες ταφικές τοιχογραφίες δείχνουν, μέχρι περίπου το 1463 π.Χ., μια συνέχεια των επαφών με το νησί γύρω από την περίοδο κατάληψης των μινωικών κέντρων –και της Κνωσού–, μια μετάβαση που φαίνεται να ολοκληρώνεται την ΥΜ ΙΙΑ1 περίοδο.¹²¹

Αίγυπτος

Το Μέσο Βασίλειο αποτέλεσε δύο αιώνες ειρήνης, ευημερίας αλλά και δύναμης. Αυτό το κλίμα διακόπηκε όμως απότομα στις αρχές της 13^{ης} Δυναστείας. Τότε ξεκίνησε μια περίοδος πολιτικής αστάθειας με συχνές αλλαγές ηγεμόνων που προέρχονταν συνήθως από τα υψηλά στρατιωτικά σώματα, και κάποιοι ήταν ασιατικής καταγωγής. Η χώρα οδηγήθηκε έτσι στην 15^η Δυναστεία, τη Δυναστεία των Υξώς – όνομα που σημαίνει “ηγεμόνες από ξένες περιοχές”. Με την επικράτησή τους, η αιγυπτιακή πρωτεύουσα μεταφέρεται από τις Θήβες στο Tell el-Dab’a (τη μετέπειτα Άβαρι).¹²²

Για να ενισχύσουν την κυριαρχία τους οι Υξώς έφεραν καινοτομίες σε περισσότερους τομείς της αιγυπτιακής κοινωνίας. Διοικούσαν με ιδιαίτερα αυστηρό τρόπο, ακόμη και από γειτονικά βασίλεια, δεν μοιάζουν ωστόσο “αδίστακτοι βάρβαροι” όπως παρουσιάζονται σε πηγές μεταγενέστερων περιόδων. Οι βασιλείς τους χρηματοδότησαν την ανέγερση πολλών ναών, και ενθάρρυναν την παραγωγή γλυπτών, αναγλύφων, σφραγίδων και άλλων έργων τέχνης. Επιπλέον, μερικά από τα καλύτερα διατηρημένα και διάσημα έργα της αρχαίας αιγυπτιακής λογοτεχνίας ανάγονται στη διακυβέρνησή τους. Τότε παρατηρούνται, επίσης, νέες θρησκευτικές και φιλοσοφικές ιδέες, καλλιτεχνικοί νεωτερισμοί όσο και νέες πολεμικές μέθοδοι – εισάγονται, μεταξύ άλλων, το άλογο και το άρμα. Παρά την αποδοκιμασία τους από μετέπειτα Αιγύπτιους ιστορικούς, στην πραγματικότητα, κατά τον Hayes, οι Υξώς ήταν αυτοί που έθεσαν τις βάσεις για το μεγαλείο και την εξάπλωση του Νέου Βασιλείου.¹²³

Προς τα τέλη της Δεύτερης Μεταβατικής Περιόδου, οι ηγεμόνες των Θηβών ξεκίνησαν την εκδίωξη των Υξώς από το Δέλτα, την οποία πέτυχε τελικά ο Φαραώ Ahmose I που ένωσε την Αίγυπτο σηματοδοτώντας την έναρξη του Νέου Βασιλείου. Σημαντικές στρατιωτικές εκστρατείες ενίσχυσαν κατά τη 18^η Δυναστεία την επιρροή της Αιγύπτου στην Εγγύς Ανατολή και έθεσαν υπό τον έλεγχο της και τη Νουβία. Στις Θήβες, το πολιτιστικό και θρησκευτικό κέντρο της χώρας, δημιουργήθηκε και η περίφημη Κοιλιάδα των Βασιλέων, εμβληματικός τόπος ταφής των φαραώ και άλλων ισχυρών προσωπικοτήτων του Νέου Βασιλείου.¹²⁴

¹²¹ MacGillivray, 2009, 167-169

¹²² Hayes, 1990, 3-4

¹²³ Αυτόθι

¹²⁴ Roehrig, 2000, 1

Το Νέο Βασίλειο υπήρξε περίοδος πολιτικής σταθερότητας και οικονομικής ακμής. Τότε κατασκευάστηκαν μνημειακά οικοδομήματα, γλυπτά, τοιχογραφίες, και άλλα καλλιτεχνήματα, τα οποία για πρώτη φορά δεν αφορούν μόνο βασιλικά πρόσωπα αλλά και ιδιώτες. Η εδαφική διεύρυνση και η ευημερία έφεραν, μεταξύ των άλλων, την Αίγυπτο πιο κοντά στους γειτονικούς της λαούς, με αποτέλεσμα να εισαχθούν στην τέχνη εξωτικά θέματα· ενώ συχνές είναι τότε, όπως προαναφέρθηκε, οι απεικονίσεις ξένων απεσταλμένων σε ταφικές τοιχογραφίες – ανάμεσά τους, και κατοίκων της Κρήτης και του Αιγαίου.¹²⁵

Σχέσεις Κρήτης - Αιγύπτου

Φαίνεται ότι η Κρήτη δεν έχασε την επικοινωνία της με το αιγυπτιακό κράτος στη διάρκεια των αναταραχών της Δεύτερης Μεταβατικής Περιόδου. Πιθανότατα οι Υξώς ήθελαν να διατηρήσουν τις συμμαχίες που είχαν εδραιωθεί στο Μέσο Βασίλειο, αποτρέποντας πιθανές επιθετικές πρακτικές απέναντι στην αλλαγή καθεστώτος της Αιγύπτου.

Ένα από τα πιο γνωστά ευρήματα που μαρτυρούν επαφές των δύο περιοχών την περίοδο εκείνη είναι το λεγόμενο Πώμα του Khyan: ένα δισκοειδές αλαβάστρινο πώμα πυξίδας, με διάμετρο 0,103 μ., που φέρει την εμπίεστη δέλτο του Khyan, του πρώτου βασιλέα της Δυναστείας των Υξώς, όπου αναγράφεται “ο καλός θεός Seweserenre, γιος του Re, Khyan” (Εικ. 38). Βρέθηκε στην Κεντρική Αυλή του ανακτόρου της Κνωσού και θεωρήθηκε από τον Evans πολύ μεγάλης σπουδαιότητας ένδειξη των σχέσεων με την Αίγυπτο υπό την καινούργια της εξουσία, μετά από όποια πιθανή διακοπή τους λόγω των ταραχών τα τελευταία χρόνια πριν την άνοδο των Υξώς.¹²⁶ Η Μαρινάτου υποστηρίζει, μάλιστα, ότι πρόκειται για προσωπικό δώρο του φαραώ στον κρητικό ηγεμόνα, που σφράγιζε κατά κάποιο τρόπο τη συμμαχία των δύο βασιλικών οίκων.¹²⁷

Εικόνα 37: Πώμα του Khyan, αλάβαστρο, 15η Δυναστεία. Ανάκτορο Κνωσού, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 62)

Στις αρχές της Νεοανακτορικής περιόδου, που συμπίπτει χρονολογικά με το ξεκίνημα του Νέου Βασιλείου στην Αίγυπτο, ανιχνεύονται διπλωματικές σχέσεις των δύο

¹²⁵ Αυτόθι

¹²⁶ Καρέτσου κ.ά., 2000, 82 – 83

¹²⁷ Marinatos, 2017, 230

περιοχών μέσα από τοιχογραφίες σε τάφους αξιωματούχων της 18^{ης} Δυναστείας. Αυτές απεικονίζουν Κεφτιού, όπως αναγράφονται σε επεξηγηματικές επιγραφές, να φέρουν δώρα στον Φαραώ. Ισχυρές ενδείξεις αποτελούν οι μινωικές τοιχογραφίες στην αρχαία Άβαρι που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα π.Χ. Ο ανασκαφέας τους, Bietak, και η Μαρινάτου βλέπουν στη δημιουργία τους το αποτέλεσμα ενός γάμου μεταξύ του φαραώ και κάποιας πριγκίπισσας από την Κρήτη, πιθανότατα από την Κνωσό, ενώ άλλοι τις θεωρούν μια προσπάθεια των Αιγυπτίων ηγεμόνων να επιδείξουν πλούτο και δύναμη επιλέγοντας καλλιτέχνες από το Αιγαίο για να διακοσμήσουν το ανάκτορό τους.¹²⁸ Συγχρόνως, Μινωίτες καλλιτέχνες υιοθετούν βασικές αιγυπτιακές συμβάσεις ως προς την επιλογή των χρωμάτων, την απόδοση των επιμέρους μορφών και των συνθέσεων στις τοιχογραφίες.

Σε πιο προχωρημένες φάσεις της YEX τοποθετούνται δύο χαρακτηριστικά σχετικά παραδείγματα: ο σκαραβαίος με τη δέλτο του φαραώ Αμένοφι III από τον τάφο IV στο Σελλόπουλο της Κνωσού,¹²⁹ και η όψιμη (YM IIIA2) λίθινη σαρκοφάγος με αιγυπτιακά στοιχεία στη γραπτή διακόσμησή της από την Αγία Τριάδα¹³⁰ (βλ. παρακάτω). Η δεύτερη, μάλιστα, έχει οδηγήσει κάποιους μελετητές στην πρόταση αλλαγών στις μινωικές ταφικές πρακτικές που πιθανότατα οφείλονται στην εγκατάσταση κάποιων Αιγυπτίων στην περιοχή. Εάν οι εκεί Κρητικοί όντως μοιράζονταν αιγυπτιακές αντιλήψεις για τον θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή, οι σχέσεις τους με τον γειτονικό τους πολιτισμό θα ήταν, κατά τον Λ. Πλάτωνα, περισσότερο στενές από ό,τι οι απλές ανταλλαγές προϊόντων ή η διπλωματία.¹³¹

Η Αίγυπτος δείχνει τότε ενδιαφέρον για “εξωτικές” περιοχές, μεταξύ των οποίων και την Κρήτη. Ιδιαίτερα στη βασιλεία του Τούθμωση III (1479–1425 π.Χ.), μινωικά θέματα ήταν δημοφιλή στην αιγυπτιακή τέχνη. Πλοία των Κεφτιού αναφέρονται σε αιγυπτιακούς λιμενικούς σταθμούς, “πρέσβεις” τους απεικονίζονται σε τάφους Αιγυπτίων αξιωματούχων και μινωικές θεότητες και ονόματα εντοπίζονται σε αιγυπτιακά κείμενα, ενώ κρητικά και αιγαιακά τοπωνύμια καταγράφονται στον Κατάλογο του Kom el Hetan. Τέτοια στοιχεία έχουν οδηγήσει κάποιους μελετητές στην υπόθεση ότι θα μπορούσε να υπάρχει κάποια κρητική αποικία στη βόρεια Αίγυπτο.¹³² Αυτή η “μινωική μόδα” αναγνωρίζεται μεν στη διάρκεια ολόκληρης της YEX, είναι όμως έντονη μόνο την εποχή του Φαραώ που προαναφέρθηκε και στις αρχές της 18^{ης} Δυναστείας. Σταματάει απότομα μεταξύ της βασιλείας του Amenhotep II και III – σε αιγυπτιακούς τάφους δεν εμφανίζονται πια Κεφτιού: μια αδιαφορία των ανώτερων κοινωνικών τάξεων για την Κρήτη που έχει συνδεθεί με την κατάκτηση

¹²⁸ Πλάτων, 2008, 305-313

¹²⁹ Μπάρκουλη, 2018, 63

¹³⁰ Burke, 2005, 403

¹³¹ Πλάτων, 2008, 305-313

¹³² Fantuzzi, 2013, 20

του νησιού από τους Μυκηναίους. Η υπόθεση αυτή δεν είναι συμβατή, ωστόσο, με τις σύγχρονες χρονολογήσεις που τη συνδέουν με τη βασιλεία του Τούθμωση III.¹³³

Ο Ε. Πλάτων επιχειρεί να δώσει μια πολιτική ερμηνεία στη σύσφιξη των σχέσεων των δύο χωρών από το τέλος του 16^{ου} αιώνα. Με το Νέο Βασίλειο, υπενθυμίζει, στην εξουσία επανήλθαν οι αιγυπτιακές δυναστείες, μετά από πολεμικές συγκρούσεις με τη δυναστεία των ξένων ηγεμόνων της Δυναστείας των Υκσώς, που απομακρύνθηκαν από την εξουσία γύρω στο 1540 π.Χ., ίσως με τη συμβολή Μινωιτών. Οι δύο λαοί είχαν στενές σχέσεις ήδη από την περίοδο του Μέσου Βασιλείου, χονδρικά εκείνη των παλαιών μινωικών ανακτόρων (βλ. παραπάνω). Παρά τις ενδείξεις ότι οι Κρήτες είχαν σχέσεις και με τους Υξώς – βλ. και το πώμα του Khyan από την Κνωσό (**Εικ. 38**), ο ίδιος θεωρεί πολύ πιθανή την παροχή στρατιωτικής βοήθειας στους Αιγυπτίους για να διατηρήσουν τις σχέσεις τους με την Αίγυπτο με την οποία τους συνέδεαν παλιότεροι δεσμοί – και αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει και σε γάμους πολιτικών συμφερόντων μεταξύ των δύο λαών. Η συγκεκριμένη υπόθεση δεν έχει τεκμηριωθεί αρχαιολογικά, θα εξηγούσε όμως ενδείξεις για κάποια βαθύτερα κοινά στοιχεία των δύο πολιτισμών ως προς θρησκευτικές και ταφικές πρακτικές τους.¹³⁴

Αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες

Η Σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας

Στην Αγία Τριάδα, στην πεδιάδα της Μεσαράς, έχει ανασκαφεί από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή μια εγκατάσταση που αποτέλεσε σημαντικό πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο, κυρίως τη Νεοανακτορική και τη Μυκηναϊκή περίοδο. Η εμβληματική ασβεστολιθική σαρκοφάγος βρέθηκε στον Τάφο 4, στα ΒΑ του συγκροτήματος (**Εικ. 39**): ένα υπέργειο ταφικό μνημείο της ΥΜ ΙΙΑ2, με τετράγωνη κάτοψη και έκκεντρη είσοδο στη ΒΑ του πλευρά.¹³⁵ Κοσμείται ζωγραφικά με μια σειρά αφηγηματικών σκηνών που παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις ταφικές πρακτικές των Μινωιτών. Ο V. La Rosa τη χρονολογεί μεταξύ του 1370 και του 1320 π.Χ., δηλαδή στη Μετανακτορική περίοδο στην Κρήτη και στην ύστερη 18^η Δυναστεία στην Αίγυπτο, όταν οι σχέσεις των δύο πολιτισμών ήταν πολύ ανεπτυγμένες.¹³⁶

¹³³ Αυτόθι

¹³⁴ Πλάτων, 2008, 319-320

¹³⁵ Martino, 2012, 39

¹³⁶ Martino, 2012, 37

Εικόνα 38: Η Σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας - μακρά πλευρά Β. ΑΜΗ. (Martino, 2012, εικ. 2, 32)

Έχει διακοσμηθεί με την τεχνική της νωπογραφίας (a fresco), όπως συμβαίνει κατά κανόνα με τις μινωικές τοιχογραφίες αλλά κατ'εξάιρεση για τις σαρκοφάγους, και είναι ένα καλό παράδειγμα μείξης κρητικών και αιγυπτιακών στοιχείων ως προς την κατασκευή και τη διακόσμηση. Ο τύπος αυτός λάρνακας εμφανίστηκε στην Κρήτη την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο, και έχει μάλλον ξύλινα πρότυπα: ο Ξανθουδίδης και ο Evans και, κατόπιν, πολλοί άλλοι μελετητές υποστήριξαν ότι προήλθε από τα ξύλινα ταφικά κιβώτια όπου φυλάσσονταν υφάσματα για τους νεκρούς και τη μεταθανάτια ζωή τους (Εικ. 40).¹³⁷

Εικόνα 39: Αιγυπτιακό ταφικό κιβώτιο με υφάσματα, πρώιμη 18η Δυναστεία. Τάφος του Hatnefer, Θήβες. Μουσείο Μετροπόλιταν, Νέα Υόρκη. (<https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/36.3.56,.54,.111/>)

¹³⁷ Martino, 2012, 39-40

Στη μια μακρά πλευρά της αποδίδεται πομπή γυναικών με μουσική συνοδεία αυλητή, θυσία ταύρου, και σπονδή και στέρεες προσφορές σε βωμό **Εικ. 41**), καθώς και μια κατασκευή με επίστεψη από ζεύγη κεράτων καθοσίωσης και (πιθανόν στο εσωτερικό της) δένδρο. Στη δεύτερη μακρά πλευρά απεικονίζεται μια σκηνή που περιλαμβάνει δύο ενότητες (**Εικ. 40**): αριστερά μουσικός με λύρα (κιθαρωδός) συνοδεύει γυναίκες σε πομπή που μεταφέρουν αγγεία με υγρές προσφορές, ίσως το αίμα του θυσιασμένου ταύρου, και τις μεταγγίζουν σε άλλο αγγείο, στερεωμένο στο δάπεδο ανάμεσα σε δύο μεγάλους διπλούς πελέκεις· ενώ δεξιά, άνδρες ντυμένοι με δέρματα ζώων προχωρούν πομπικά κρατώντας ζώα και ομοίωμα πλοίου προς μια κοντύτερη μορφή τυλιγμένη με ένα ιδιαίτερο ένδυμα σαν χιτώνα που στέκεται στην είσοδο κτιρίου – μάλλον τον νεκρό μπροστά στον τάφο του. Τις στενές πλευρές της σαρκοφάγου κοσμούν ανά δύο γυναίκες σε άρματα που σέρνουν, αντίστοιχα, άλογα και γρύπες.¹³⁸

Εικόνα 40: Γυναικεία πομπή και θυσία ταύρου, μακρά πλευρά Α της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας. (Martino, 2012, εικ. 7)

Η εξαιρετική αυτή αφηγηματική παράσταση διακρίνεται, μεταξύ άλλων, για τη ζωντάνια των χρωμάτων και την κίνηση των μορφών. Εντύπωση προξενεί, κατά τη Ρ. Martino, η εν δυνάμει απεικόνιση της πομπής και του νεκρού, καθώς οι ταφικές σκηνές δεν είναι οικείες στη μινωική τέχνη. Ενώ, από τα ενδεχόμενα κτερίσματα που φέρει η πομπή των ανδρών, ενδιαφέρον παρουσιάζει το σκάφος, αφού οι μινωικές απεικονίσεις πλοίων δεν εγγράφονται σε ταφικό πλαίσιο – ο θάνατος σχετίζεται βεβαιωμένα με θαλάσσιο ταξίδι στην Αίγυπτο. Αυτό στη σαρκοφάγο έχει, εξάλλου, περισσότερες ομοιότητες με έναν αιγυπτιακό τύπο νεκρικού πλοιαρίου που αποδίδεται συνήθως σε τοιχογραφίες σε τάφους (**Εικ. 42**).¹³⁹ Η μορφή του νεκρού έχει το σώμα τυλιγμένο με ένα ύφασμα που το καλύπτει σχεδόν ολόκληρο, κρύβει εντελώς τα άκρα του και μοιάζει μουμιοποιημένη. Δεν έχει παράλληλο στην αιγαιακή τέχνη, ενώ μοιάζει με την απεικόνιση του θεού Όσιρι στην αιγυπτιακή Βίβλο των Νεκρών (**Εικ. 43**).¹⁴⁰

¹³⁸ Martino, 2012, 44

¹³⁹ Αυτόθι

¹⁴⁰ Αυτόθι

Εικόνα 41: Τοιχογραφία ταφικού πλοίου, περ. 1300 π.Χ. Ναός του Seti I, Αβυδος. (<https://www.agefotostock.com/age/en/Stock-Images/Rights-Managed/RDC-ad-203662>)

Τα στοιχεία δείχνουν ότι αυτός ήταν ένας εξέχων νεκρός της περιοχής και είχε πιθανότατα κάποια σύνδεση με την Αίγυπτο. Ενώ ο τεχνίτης κατασκευαστής της σαρκοφάγου θα μπορούσε να έχει εκπαιδευτεί εκεί ή να ήταν ο ίδιος ένας Αιγύπτιος στην Κρήτη. Η Martino προτείνει ως παραγγελιοδότη της έναν αξιωματούχο που είχε ταξιδέψει στην Αίγυπτο και εντυπωσιάστηκε από την εκεί ταφική αρχιτεκτονική και γραπτή διακόσμηση, και χαρακτηρίζει τη σαρκοφάγο “ενσάρκωση” ιδεών που μεταφέρθηκαν από την Αίγυπτο στην Κρήτη, και ένα εξαιρετικό παράδειγμα “υβριδικής” τέχνης που προέκυψε από τη μίξη αιγυπτιακών και μινωικών στοιχείων για τις ταφικές πρακτικές της εποχής.

Εικόνα 42: Ο Όσιρις ως θεός του Κάτω Κόσμου. Βίβλος των Νεκρών (Goelet κ.ά., 2008, πίν. 30)

Οι Κεφτιού

Όπως έχει προαναφερθεί, στις ταφικές τοιχογραφίες της 18ης Δυναστείας στις Θήβες απεικονίζονται ομάδες ανθρώπων που έχουν απασχολήσει την έρευνα, καταρχήν σχετικά με την εθνικότητα τους.¹⁴¹ Ανάμεσα τους είναι και σύνολα μορφών πιθανόν

¹⁴¹ Βλ. π.χ. Sakellarakis, Sakellarakis, 1984, Panagiotopoulos, 2001

από το Αιγαίο που έχουν αρκετά σκούρο καστανοκόκκινο δέρμα και μακρείς κυματοειδείς ή βραχύτερους σγουρούς βοστρύχους, ενίοτε με έναν ή περισσότερους σπειροειδείς να πέφτουν στο μέτωπο (**Εικ. 44-46**). Δεν φέρουν γενειάδα, όπως άλλοι στις ίδιες συνθέσεις, φορούν κοντό ζώμα, συχνά πολύχρωμο σταυρωτό ή απλό, και ψηλά σανδάλια με ιδιαίζον σχήμα.¹⁴² Η επικρατέστερη άποψη βλέπει σε αυτούς Κρήτες, και στον όρο Κεφτιού που τους συνοδεύει την αιγυπτιακή τους ονομασία.¹⁴³ Ο Evans ήταν εκείνος που επικεντρώθηκε περισσότερο στα φυσικά χαρακτηριστικά των Κεφτιού και τα ταύτισε με αυτά των Μινωιτών.¹⁴⁴ Προηγουμένως, ωστόσο, και άλλοι μελετητές όπως ο H. Brugsch είχαν συνδέσει το όνομα με την Κρήτη,¹⁴⁵ ενώ ο R. Hall θεώρησε ότι αφορούσε μόνο τους Μυκηναίους του νησιού.¹⁴⁶

Τέτοιες απεικονίσεις και οι επιγραφές τους ξεκίνησαν εν γένει στη βασιλεία του Τουθμώση I (1506–1493 π.Χ.) και αναφέρουν απεσταλμένους άλλων λαών να φέρουν δώρα ή εισφορές στον Φαραώ, όπως μετάλλια και λίθινα αγγεία και υφάσματα όπως λινό και μαλλί. Αυτά καταγράφονται ως *jnw*, δηλαδή “εκείνο που φέρεται” (that which is brought) και θεωρούνται μέρη αμοιβαίων ανταλλαγών, μάλλον και στο πλαίσιο πολιτικών συμφωνιών μεταξύ του εκάστοτε Φαραώ και των εμπλεκόμενων ηγετών. Έχουν επίσης ερμηνευτεί ως μορφές φόρων υποτέλειας στην Αίγυπτο που βρισκόταν σε θέση ισχύος.¹⁴⁷

Οι επονομαζόμενοι Κεφτιού, με τα χαρακτηριστικά μακριά τους μαλλιά και το ζώμα, όπως αυτά των ανδρικών απεικονίσεων στην Κρήτη, το Ακρωτήρι της Θήρας και αλλού στο Αιγαίο, πρωτοανιχνεύονται ενωρίς στη βασιλεία της γυναίκας Φαραώ Hatshepsut (1507-1458 π.Χ.) να κοσμούν τον τάφο του ανώτατου αξιωματούχου της Senenmut, στις Θήβες.¹⁴⁸ Κάποιοι μελετητές έχουν συνδυάσει την εμφάνισή τους με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, την οποία τοποθετούν τότε,¹⁴⁹ και βλέπουν σε αυτούς επιζήσαντες της καταστροφής που προσπαθούν για την κοινωνική τους ανασυγκρότηση μέσα από τη νέα βασίλισσα της Αιγύπτου. Πρώτος ο Evans υποστήριξε ότι στις ανάγκες σε ικανό εργατικό δυναμικό για ανακατασκευαστικές και οι άλλες εργασίες, μετά την έκρηξη, στην Κρήτη ανταποκρίθηκαν, Αφρικανοί, ίσως Νούβιοι απεσταλμένοι από τη βασίλισσα – μορφές Αφρικανών απεικονίζονται, εξάλλου, αν και πολύ σποραδικά στην κρητική και την ευρύτερη αιγαιακή τέχνη.¹⁵⁰

Στις σκηνές στα αιγυπτιακά ταφικά μνημεία (**Εικ. 44-46**) οι «αιγαιακές» μορφές συνοδεύονται από την ονομασία Κεφτιού αλλά, συγχρόνως, και μια επιπλέον αναφορά στην προέλευσή τους *kftjw jww hrj-jb nw wsd wr*: δηλαδή [οι Κεφτιού] από

¹⁴² Καρέτσου κ.ά., 2000, 88

¹⁴³ Matić, 2014, 275

¹⁴⁴ Matić, 2014, 277

¹⁴⁵ Brugsch, 1858

¹⁴⁶ Hall, 1904, Hall, 1914

¹⁴⁷ Panagiotopoulos, 2001, 268

¹⁴⁸ Matić, 2014, 275 και Μπάρκουλη, 2018, 87

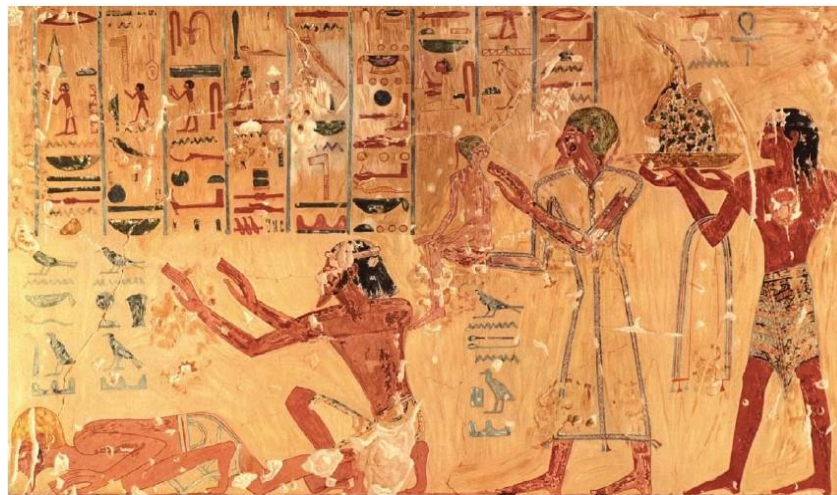
¹⁴⁹ MacGillivray, 2009, 164-165

¹⁵⁰ Evans, 1928B, 756

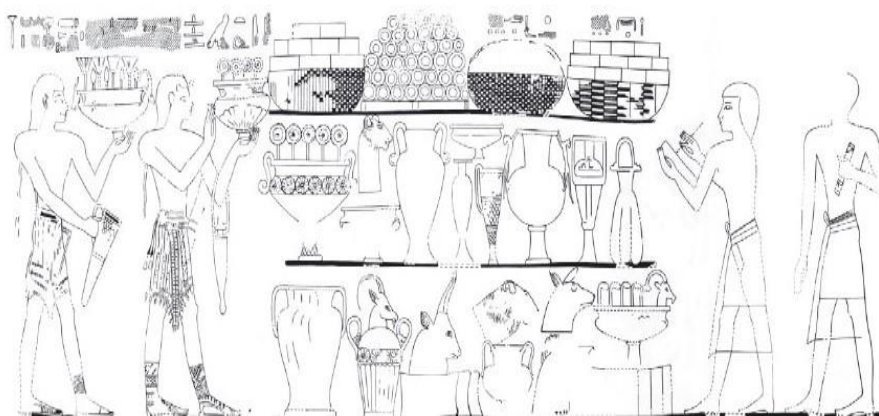
τις «Νήσους στο μέσον της Μεγάλης Πράσινης» (εννοείται θάλασσας), για πολλούς μελετητές, το Αιγαίο.¹⁵¹

Εικόνα 43: Γραπτές μορφές Κεφτιού. Τάφος του Senenmut, Θήβες. (Ματιός, 2014, εικ. 1)

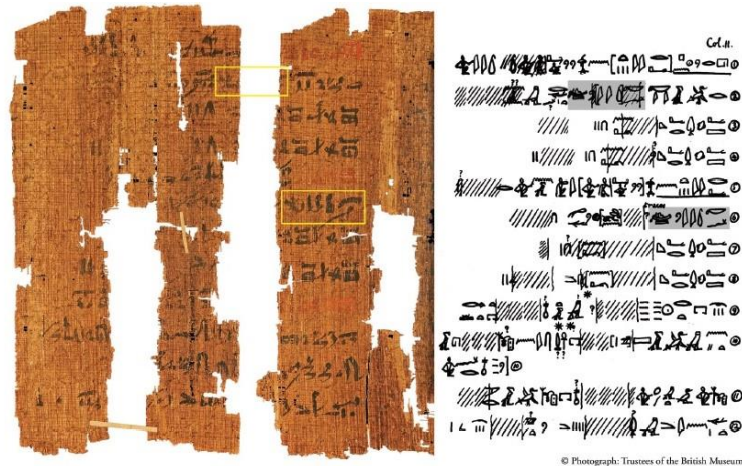
Εικόνα 44: Μορφές «ξένων». Ο «πρίγκιπας των Κεφτιού» (πρώτος αριστερά) και «άνδρας από το Αιγαίο» (τελευταίος δεξιά). Τάφος του Menkheperreseneb. (Ματιός, 2014, εικ. 3)

Εικόνα 45: Αιγαιακές ανδρικές μορφές προσφέρουν σε Αιγύπτιους αξιωματούχους. Τάφος του Rekhmire. (Ματιός, 2014, εικ. 4)

¹⁵¹ Hall, 1904, Hall, 1914

Μολονότι το πιο βασικό στοιχείο που ταυτίζει τους Κεφτιού με τους Κρήτες της Εποχής του Χαλκού είναι η ομάδα αυτή από αιγυπτιακές ταφικές τοιχογραφίες, φαίνεται, γενικά, ότι η παρουσία των Κεφτιού-Μινωιτών ήταν έντονη στην Αίγυπτο της εποχής.¹⁵² Σημαντικές συναφείς ενδείξεις παρέχουν οι τοιχογραφίες που κοσμούν το ανάκτορο στο Tell el-Dab'a (βλ. παρακάτω).¹⁵³ Ενώ, πλοία των Κεφτιού αγκυροβολημένα στο λιμάνι καταγράφονται στον Πάπυρο 10056 από τη ναυτική βάση Peru-nefer στην ίδια περιοχή στην Άβαρι (Εικ. 47).¹⁵⁴ Το όνομα ανιχνεύεται, εξάλλου, στον λεγόμενο Αιγαιακό τοπωνυμικό κατάλογο που θα εξεταστεί αμέσως.

Εικόνα 46: Πάπυρος 10056, με αναφορά στα πλοία των Κεφτιού στο λιμάνι Peru-Nefer. Βρετανικό Μουσείο (Bietak, 2010, εικ. 2.1)

Ο Κατάλογος του Αμένοφι III

Ο γραπτός αυτός κατάλογος ήρθε στο φως τη δεκαετία του 1960 στον ταφικό ναό του Αμένοφι III στο Kom el-Hetan και ήταν χαραγμένος στη μια από τις πέντε βάσεις αγαλμάτων που βρίσκονταν στο Δυτικό Προστώο της μεγάλης περίστυλης αυλής του μνημείου – σε κάθε βάση υπάρχει μια διαφορετική εγχάρακτη επιγραφή με τα τοπωνύμια κάποιας περιοχής σε οριζόντια σειρά, και κάθε όνομα βρίσκεται μέσα σε μια δέλτο την οποία “στηρίζει” μια μορφή αιχμαλώτου.¹⁵⁵ Οι τοπωνυμικές ομάδες έχουν ως εξής:

- A: Μεγάλα κέντρα στην Εγγύς Ανατολή
- B: Μικρότερα κέντρα της Συροπαλαιστίνης
- Γ: Περισσότερα συροπαλαιστινιακά τοπωνύμια
- Δ: Τοπωνύμια της Μεσοποταμίας
- E: Αιγαιακά τοπωνύμια¹⁵⁶

Στην εμπρόσθια πλευρά της βάσης που φέρει τον Κατάλογο του Αιγαίου (Εικ. 48), δύο αιχμάλωτοι κρατούν τις δέλτους του Φαραώ. Στην ομάδα στην ευρύτερη περιοχή στα δεξιά τους αναγράφονται τα kftiw ή Keftiu και ti-nA-y-w ή Tanaja, δηλαδή

¹⁵² Sakellarakis, Sakellarakis, 1984, 197-203

¹⁵³ MacGillivray, 2009, 164-165

¹⁵⁴ Bietak, 2010, 11

¹⁵⁵ Cline, 1987, 2

¹⁵⁶ Καρέτσου κ.ά. 2000, 246

μάλλον, αντίστοιχα, οι περιοχές της Κρήτης και της χώρας των Δαναών (ηπειρωτική Ελλάδα). Πολλά από τα τοπωνύμια δεν εμφανίζονται σε καμία άλλη προηγούμενη ή επόμενη αιγυπτιακή πηγή, και η αναγνώρισή τους στηρίχθηκε εν πολλοίς στη Γραμμική Β, π.χ. το ktny (kA-tw-nA-y) ταυτίστηκε με το ku-do-ni-ja δηλαδή την αρχαία Κυδωνία. Παρά τις δυσκολίες κατανόησης, οι μελετητές έχουν καταλήξει στα παρακάτω τοπωνύμια: 1) Αμνισός (α), 2) Φαιστός, 3) Κυδωνία, 4) Μυκήνες, 5) Θήβα (;), 6) Μέθανα ή Μεσσηνία (Πύλος;), 7) Ναύπλιο, 8) Κόθηρα, 9) Ίλιος (;), 10) Κνωσός, 11) Αμνισός (β), 12) Λύκτος (Εικ. 49).¹⁵⁷

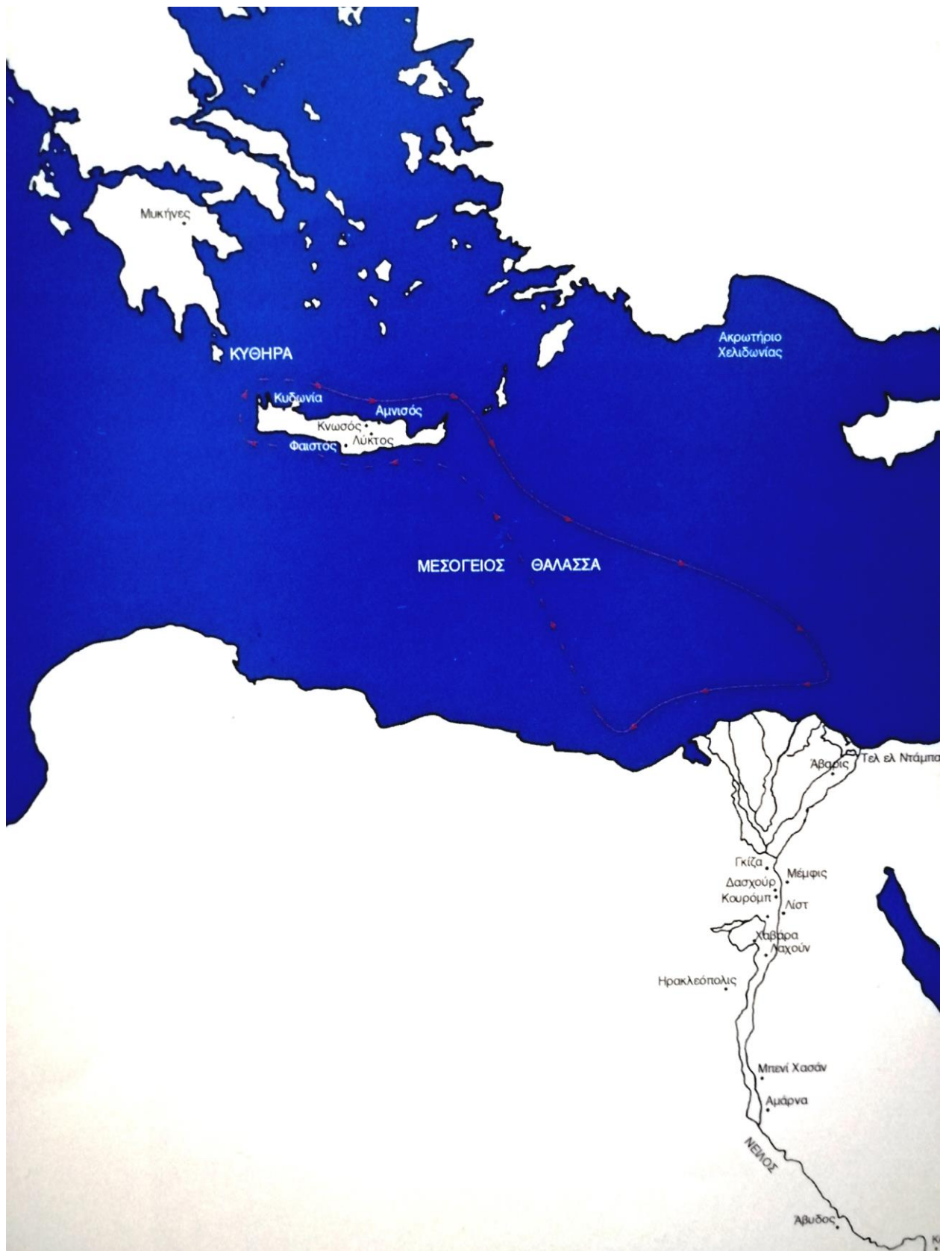
Εικόνα 47: Κατάλογος αιγαιακών τοπωνυμίων. (Cline, Stannish, 2011, εικ. 1, 8)

Ο Κατάλογος ξεκινάει, επομένως, με κρητικά τοπωνύμια, συνεχίζει με άλλα της ηπειρωτικής Ελλάδας και καταλήγει ξανά με τόπους της Κρήτης. Η σειρά αυτή έχει ερμηνευθεί ως η πορεία κάποιου αιγυπτιακού πλοίου που επισκέφθηκε το Αιγαίο, και είναι σημαντική γιατί δείχνει ότι φεύγοντας από την Αίγυπτο περνούσαν απευθείας στη μεγαλόνησο, επισκέπτονταν την υπόλοιπη Ελλάδα για να επιστρέψουν και πάλι στην Κρήτη και να ξαναδιασχίσουν το Λιβυκό Πέλαγος προς την αφρικανική ακτή.¹⁵⁸ Πρόκειται ίσως για μια διπλωματική αιγυπτιακή αποστολή, ενδεχομένως μια μετακίνηση του ίδιου του Αμένοφι και της βασίλισσας Τιγι; Μολονότι η απάντηση δεν είναι εύκολη, γεγονός είναι ωστόσο ότι στις περισσότερες περιοχές που αναφέρονται στον Κατάλογο έχουν βρεθεί αντικείμενα αιγυπτιακής προέλευσης, κάποια από τα οποία φέρουν μάλιστα δέλτους με τα ονόματα του συγκεκριμένου Φαραώ και της συζύγου του (Εικ. 50) – και δείχνουν πως το ταξίδι αυτό όντως πραγματοποιήθηκε και θα είχε επίσημο χαρακτήρα.¹⁵⁹

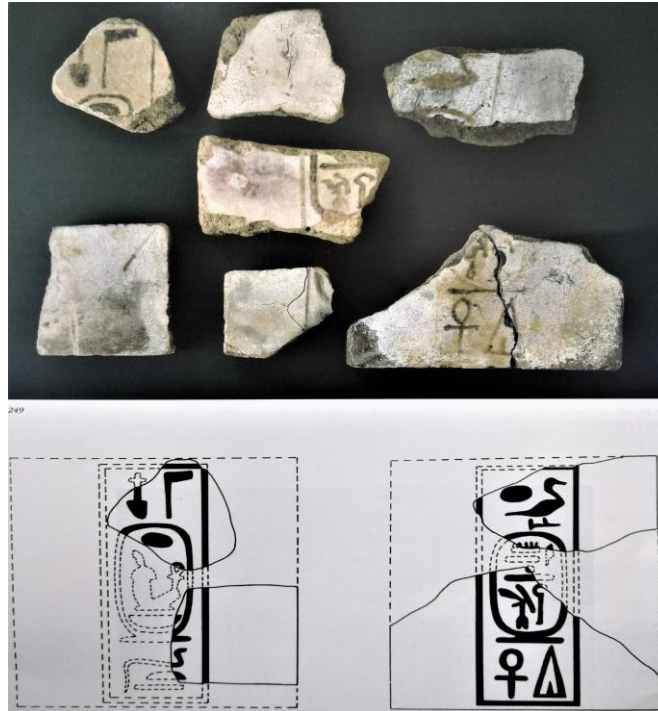
¹⁵⁷ Αυτόθι

¹⁵⁸ Cline, Stannish, 2011, 6-9

¹⁵⁹ Καρέτσου κ.ά., 2000, 246

Εικόνα 48: Χάρτης με την πιθανή πορεία του ταξιδιού που περιγράφεται στον Αιγαιακό Κατάλογο.
(Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. σελ. 247)

Εικόνα 49: Ενεπίγραφα πλακίδια φαγεντιανής, 18η Δυναστεία. Ακρόπολη των Μυκηνών, Κτίριο Μ, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 249)

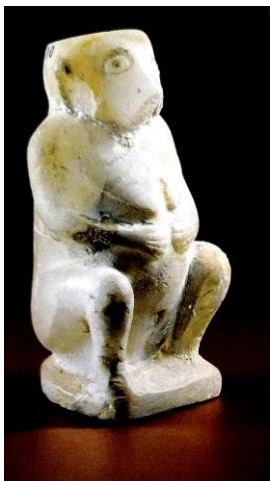
Στην Κρήτη, τη δέλτο του ίδιου Φαραώ φέρουν δύο σκαραβαίοι, από την Κνωσό (Εικ. 51) και την Κυδωνία, και το όνομα της βασίλισσας Τιγι φέρει σκαραβοειδές από λευκό στεατίτη από την Αγία Τριάδα (Εικ. 52). Το τελευταίο βρέθηκε σε τάφο της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου μαζί με ένα αλαβάστρινο αγγείο με σχήμα πιθήκου (Εικ. 53) – τα δύο αυτά θεωρούνται αντικείμενα που άφησε πίσω της η αιγυπτιακή αποστολή που προαναφέρθηκε.¹⁶⁰

Εικόνα 50: Σκαραβαίος με τη Δέλτο του Αμένοφι ΙΙΙ, λευκός στεατίτης. Κνωσός, Σελλόπουλο, Τάφος ΙV, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 330)

Εικόνα 51: Σκαραβοειδές με το όνομα της βασίλισσας Τιγι, λευκός στεατίτης. Αγία Τριάδα, Θαλαμωτός τάφος, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 340)

¹⁶⁰ Καρέτσου κ.ά., 2000, 246-247

Εικόνα 52: Πιθηκόσχημο αγγείο, αλάβαστρο, ΥΜ ΙΙΑ. Αγία Τριάδα, Θολωτός Τάφος 5, ΑΜΗ (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 251)

Στην ίδια περίοδο εγγράφεται και ένα σύνολο αιγυπτιακών οστράκων από τουλάχιστον 35 αιγυπτιακούς αμφορείς από τη λιμενική πόλη στον Κομμό. Ανήκουν σε επτά κεραμικούς τύπους, κυρίως αμφορέων, και χρονολογούνται μεταξύ της ΥΜ ΙΙ και ΥΜ ΙΙΑ2 περιόδου, δηλαδή στις βασιλείες των Αμένοφι ΙΙ, Τούθμωση ΙV και Αμένοφι ΙΙΙ στην Αίγυπτο. Μερικά κομμάτια από μικρά ιδίως αγγεία (φλασκιά) συμπίπτουν χρονικά με το υπό μελέτη ταξίδι και θα μπορούσαν να προτείνουν ότι η αιγυπτιακή ακολουθία πέρασε και από τον Κομμό, μολονότι το τοπωνύμιο αυτό δεν αναφέρεται στον Κατάλογο – όπου, όπως προαναφέρθηκε, η πρώτη εγκατάσταση φαίνεται η Αμισός στα βόρεια παράλια του νησιού.¹⁶¹

Το ενδιαφέρον είναι ότι η συλλογή αυτή αποτελεί τη μόνη αιγυπτιακή κεραμική της Εποχής του Χαλκού που έχει εντοπιστεί σε όλο το Αιγαίο. Το 1/3 των οστράκων προήλθαν από οικιστικά σύνολα και τα άλλα από τον Νότιο τομέα όπου έχουν ανασκαφεί μεγάλα δημόσια κτίρια. Όλα τα κομμάτια είναι φτιαγμένα από χονδρόκοκκο πηλό, συνήθως με υπόλευκο ή πρασινωπό επίχρισμα. Αν και κανένα δεν είναι διακοσμημένο, φαίνεται ότι δεν πρόκειται για καθημερινά αλλά για πιο “πολυτελή” σκεύη.¹⁶²

Το ταξίδι που προαναφέρθηκε, εάν όντως πραγματοποιήθηκε, είχε φαίνεται τελικό προορισμό τα μυκηναϊκά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας, με τα οποία ο φαραώ επιδίωκε να συσφίξει τις σχέσεις του. Έχει προταθεί ότι ο Αμένοφις αναζητούσε τη στρατιωτική υποστήριξη των Μυκηναίων εν όψει μιας ενδεχόμενης επίθεσης από την Ανατολή. Εξάλλου η Κρήτη του 14^{ου} αιώνα βρισκόταν υπό μυκηναϊκή κυριαρχία, και τα κρητικά κέντρα που αναφέρονται στον Κατάλογο ήταν από αυτά που συνέχιζαν να λειτουργούν.¹⁶³

Ο Βασιλικός Τάφος των Ισοπάτων

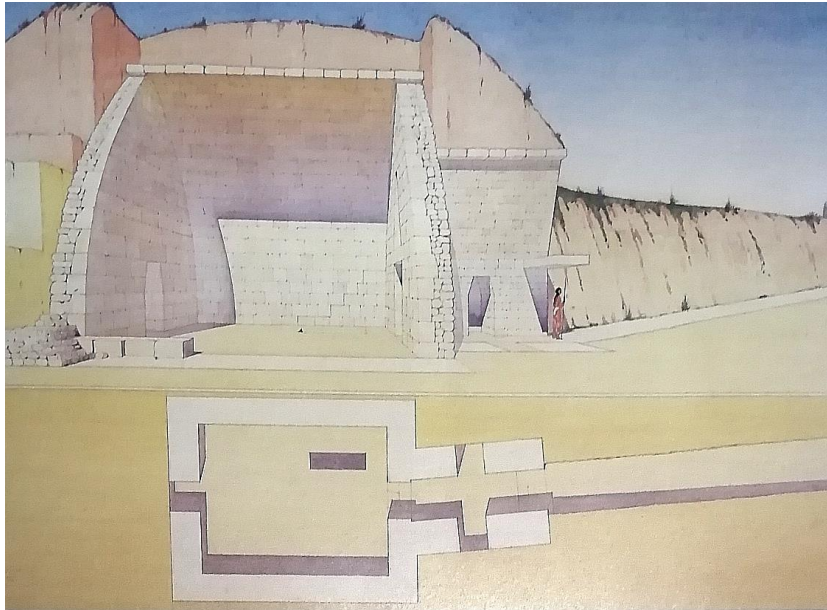
Ένα μνημειακό ταφικό μνημείο της Τελικής Ανακτορικής περιόδου (ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ), ο “βασιλικός τάφος των Ισοπάτων” εντοπίστηκε το 1904 και ανασκάφηκε από τον

¹⁶¹ Καρέτσου κ.ά., 2000, 246-248

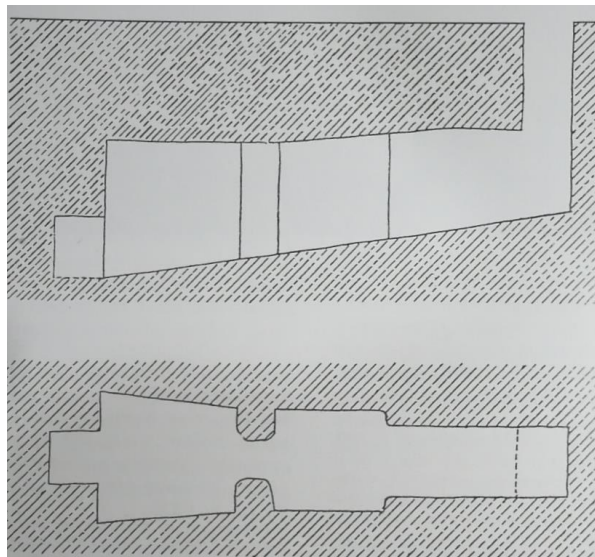
¹⁶² Καρέτσου κ.ά., 2000, 254

¹⁶³ Καρέτσου κ.ά., 2000, 249

Evans το 1909-1910 στην ομώνυμη περιοχή που βρίσκεται τρία περίπου χλμ βόρεια του ανακτόρου της Κνωσού. (Εικ. 54).¹⁶⁴ Ο ανασκαφέας του διέκρινε αιγυπτιακές επιρροές στην αρχιτεκτονική του. Ιδίως δύο αντιδιαμετρικές πλευρικές κόγχες διανοίγονταν στον προθάλαμο, και μια τρίτη στην πίσω πλευρά του θαλάμου, απέναντι από την είσοδο αποτελούν οικείες διαμορφώσεις σε αιγυπτιακούς τάφους της ίδιας περιόδου, αλλά και πρωιμότερους. Ο ίδιος συνέκρινε τον κνωσιακό αυτό τάφο με έναν αντίστοιχο της 12ης Δυναστείας στη Hawara στο Φαγιούμ (Εικ. 55) όπου ανάλογος επικλινή διάδρομος οδηγεί στον κυρίως θάλαμο, στο πίσω μέρος του οποίου υπάρχει μια τετράπλευρη κόγχη.¹⁶⁵

Εικόνα 53: Βασιλικός Τάφος Ισοπάτων, κάτοψη & τομή – σχέδ. Gillieron. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. σελ. 233)

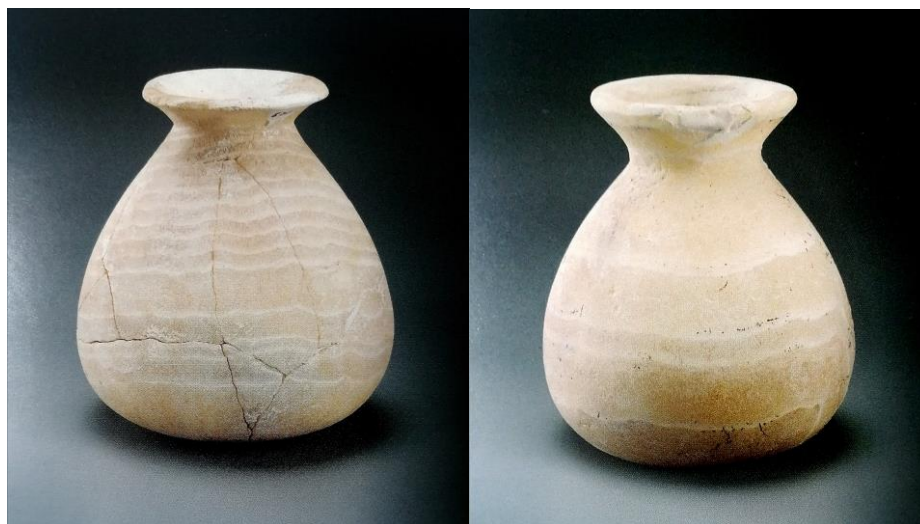

Εικόνα 54: Τάφος Hawara, Φαγιούμ, κάτοψη και τομή, 12η Δυναστεία. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. σελ. 232)

¹⁶⁴ Preston, 2007, 257

¹⁶⁵ Καρέτσου κ.ά., 2000, 233

Τα κινητά ευρήματα από τον τάφο ενισχύουν τη συγκεκριμένη άποψη του ανασκαφέα του: ένα μοναδικό σύνολο λίθινων εισηγμένων αιγυπτιακών αγγείων από αλάβαστρο, κατά κανόνα μικρά στο μέγεθος, με κλειστά και ανοιχτά σχήματα (Εικ. 56). Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο τάφος ανήκε σε κάποιον πλούσιο έμπορο, εξοικειωμένο με αιγυπτιακά αντικείμενα όπως αυτά που τον συνόδευαν στον θάνατό του ως ένδειξη της κοινωνικής τάξης και της δραστηριότητάς του στη ζωή.¹⁶⁶

Εικόνα 55: Απίοσχημα αλάβαστρα από φλεβωτό αλάβαστρο, 18η Δυναστεία/ΥΜ ΙΙ περιόδος. Βασιλικός Τάφος Ισοπάτων, ΑΜΗ. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ.232α,β)

Οι τοιχογραφίες στην Άβαρι (Tel el-Dab'a)

Η ξεχωριστή αιγυπτιακή προϊστορική τέχνη δεν συνήθιζε να υιοθετεί θέματα και στοιχεία από άλλους πολιτισμούς. Είχε πάντα τη δική της ισχυρή προσωπικότητα. Έδειξε ωστόσο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη νεοανακτορική κρητική τέχνη,¹⁶⁷ (ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ) όπως δείχνουν οι τοιχογραφίες μινωικής έμπνευσης στο ανάκτορο στο Tel el-Dab'a – ένας τεράστιος αριθμός θραυσμάτων γραπτών κονιαμάτων (Εικ. 57-59).¹⁶⁸ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μαζί τους βρέθηκαν τοπικές αποδόσεις κρητικών ρυτών, σε χώρους με λατρευτική μάλλον χρήση, και άωτα κωνικά κύπελλα – αγγεία που παραπέμπουν μάλλον στη διαχείριση και κατανάλωση υγρών. Οι κάτοχοί τους δεν θα τα προτιμούσαν μόνο επειδή θαύμαζαν τη μορφή τους αλλά και επειδή θα γνώριζαν και θα υιοθετούσαν και τη λειτουργία τους. Εξάλλου, ενώ οι Μινωίτες συνήθιζαν, όπως έχει προαναφερθεί, να επεμβαίνουν στα εισηγμένα προϊόντα τροποποιώντας τα με βάση τη δική τους κουλτούρα, αντιθέτως οι Αιγύπτιοι φαίνεται να “εισάγουν” μινωικά τέχνηρα ή να τα αναπαράγουν και να τα χρησιμοποιούν ως έχουν.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Καρέτσου κ.ά., 2000, 232

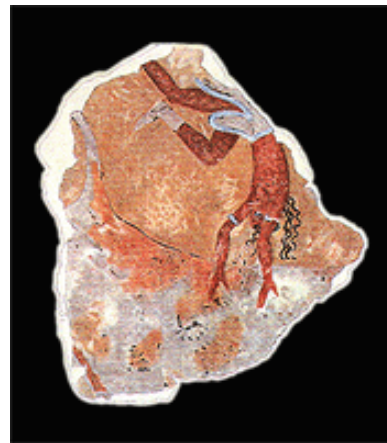
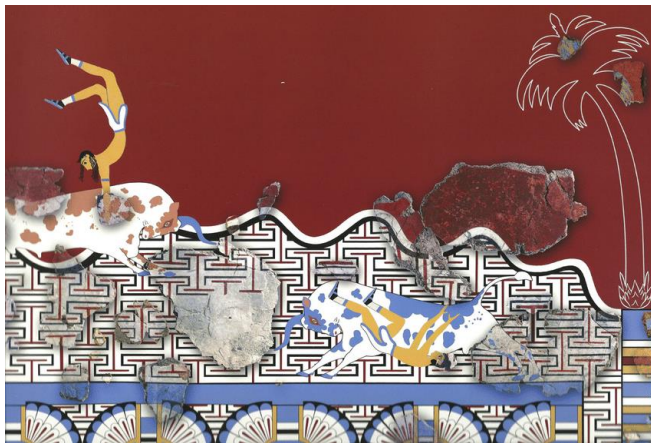
¹⁶⁷ Cline, 2018, 11

¹⁶⁸ Bietak, 2018, 92

¹⁶⁹ Barret, 2009, 219

Εικόνα 56: Τοιχογραφία με ταυροκαθάψια και λαβύρινθο, 18η Δυναστεία. Tell el-Dab'a, Μουσείο Καΐρου. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 277α)

Εικόνα 57: Λεπτομέρεια της τοιχογραφίας της Εικ. 54.

(https://www.researchgate.net/figure/Reconstruccion-del-panel-con-toros-y-laberinto-de-Avaris-Tell-el-Daba-Egipto-Inicios_fig5_274172890)

Εικόνα 58: Θραύσμα τοιχογραφίας με ταύρο και άλτη. Tell el-Dab'a.

(https://en.wikipedia.org/wiki/Minoan_frescoes_from_Tell_el-Daba#/media/File:Minoan_fresco_avaris_2.png)

Μεγάλο θέμα συζήτησης και αμφισβήτησης αποτελεί η εθνικότητα των καλλιτεχνών (Αιγύπτιοι ή Μινωίτες;), καθώς και ποιοί επηρέασαν πρώτοι τους άλλους: αφού οι μινωικές τοιχογραφίες ταυροκαθαψιών και ταύρων χρονολογούνται λίγο αργότερα (στη ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ ΙΙΑ αυτές στην Κνωσό, ΥΜ ΙΑ στο Ακρωτήρι και αλλού). Πρωιμότερες και σύγχρονές τους αιγυπτιακές (ταφικές κυρίως) τοιχογραφίες διαφέρουν ως προς την τεχνοτροπία και το θεματολόγιο, ενώ εκείνες στην Άβαρι (16^{ος}-14^{ος} αι. π.Χ.) παραπέμπουν στη μινωική τεχνική της νωπογραφίας.¹⁷⁰ Επίσης, χρησιμοποιείται η κρητική τεχνική των τεντωμένων σχοινιών που πιέζονταν πάνω στο υγρό ακόμη κονίαμα για να ορίσουν το πλαίσιο μιας σύνθεσης, καθώς και η μινωική παλέτα χρωμάτων από μαύρο, λευκό, κίτρινο, ερυθρό, κυανό – ενώ οι Αιγύπτιοι προσφεύγουν πιο συχνά και στο πράσινο.

Οι υπό μελέτη τοιχογραφίες έχουν πολλά μινωικά χαρακτηριστικά: κόκκινο βάθος, με λόφους, δέντρα και κρητική χλωρίδα (π.χ. δίκταμο), ανδρικές μορφές/

¹⁷⁰ Bietak, 2018, 93

ταυροκαθάπτες, με ζώμα και μακριά κόμη, και ταύρους και θέματα λαβυρίνθου, όσο και γρύπες, κωνικά ρυτά κ.ά. Εγγράφουν, βέβαια, και αιγυπτιακά θέματα, όπως και οι τοιχογραφίες στο Ακρωτήρι και στην Κρήτη, π.χ. νειλωτικά τοπία, με ποτάμια και αιγυπτιακά φυτά (πάπυρους, φοίνικες κ.λπ.) και άγρια ζώα (λεοπαρδάλεις, λιοντάρια κ.ά.).¹⁷¹ Όπως λέει χαρακτηριστικά ο J. Barnes, “οι τοίχοι δεν κινούνται”, εννοώντας ότι οι τοιχογραφίες στην Άβαρι έγιναν από Μινωίτες καλλιτέχνες που ταξίδεψαν εκεί, καταρχήν ως απεσταλμένοι, στο πλαίσιο ενός προγράμματος ανταλλαγής βασιλικών δώρων, προκειμένου να διακοσμήσουν το ανάκτορο.¹⁷² Για τον αρχαίο επισκέπτη του αιγυπτιακού ανακτόρου, τα μινωικά έργα που ήταν μάλιστα και θεματικά εμβληματικά στην Κρήτη θα ήταν ένδειξη αναγνώρισης των Κεφτιού αλλά και ισχύος του φαραώ επί της Χώρας τους, αναφέρει ο ίδιος: δείχνουν στενές επαφές με το νησί, ίσως ακόμη και ένα διπλωματικό γάμο με πριγκίπισσα από την Κρήτη όπως έχουν υποστηρίξει ο Bietak και η Μαρινάτου, δυστυχώς χωρίς επαρκείς ενδείξεις για αυτήν την υπόθεση.¹⁷³

Πολλοί άλλοι ερευνητές θεωρούν, μαζί με τον ανασκαφέα της εγκατάστασης, ότι στην πόλη κατοικούσαν διαφορετικοί πληθυσμοί, ενώ τις τοιχογραφίες αποδίδουν σε καλλιτέχνες από το Αιγαίο –Κάποιοι Αιγαίοι είχαν πιθανόν εγκατασταθεί σε αυτή την περιοχή της Αιγύπτου– ή σε Αιγύπτιους που μαθήτευσαν εκεί.. Οι ντόπιοι θα είχαν, πάντως, επαφή με τις αιγαιακές κουλτούρες και επέλεξαν τον μινωικό τρόπο μνημειακής εικονογράφησης, και όχι κάποιον άλλο ενδεχομένως πιο διαδεδομένο.¹⁷⁴ Άλλοι θέλουν, ωστόσο, κοινότητες Μινωιτών τεχνιτών και εμπόρων να ζουν στην Αίγυπτο, αν και ελάχιστα αρχαιολογικά κατάλοιπα μπορούν να υποστηρίξουν μια παρουσία τους εκεί. Ο Y. Duhoux αμφισβητεί ότι η διατύπωση “Νησιά στο μέσον της Μεγάλης Πράσινης” που αναγράφεται στις σκηνές των Κεφτιού στους τάφους του Rekhmire και του Senenmut αναφέρεται στα νησιά του Αιγαίου (βλ. και παραπάνω), και θεωρεί ότι παραπέμπει στα μικρονήσια που υπάρχουν στο κέντρο του Δέλτα του Νείλου. Οι Κεφτιού των τοιχογραφιών, πιστεύει, είναι πράγματι Μινωίτες που όμως κατοικούσαν σε εκείνα τα νησιά, όπου όμως το τοπίο έχει αλλοιωθεί τόσο από διαβρώσεις, πλημμύρες και την ανθρώπινη δράση που είναι αδύνατο να επαληθευτεί η συγκεκριμένη υπόθεση.¹⁷⁵

Συμπεράσματα

Ο E. Cline σημειώνει ότι τα μεσογειακά εμπορικά ταξίδια της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. δεν περνούσαν απλώς από τόπο σε τόπο αλλά είχαν συγκεκριμένους προορισμούς (directional trade). Σε αυτό το πλαίσιο, είχαν δημιουργηθεί, υπενθυμίζει, κομβικές λιμενικές εγκαταστάσεις εισόδου και εξόδου προϊόντων εμπορίου μεγάλων αποστάσεων (gateway communities). Δηλαδή, κέντρα όπου έφταναν όλα τα αγαθά και από όπου αυτά διανέμονταν, με επίβλεψη τοπικών ηγεμόνων, σε μικρότερες

¹⁷¹ Mumford, 2001, 361-362

¹⁷² Barnes, 2013, 1

¹⁷³ Barnes, 2013, 6 και Bietak 1992, 28

¹⁷⁴ Barret, 2009, 220

¹⁷⁵ Duhoux, 2003, 268

εγκαταστάσεις.¹⁷⁶ Στην ΥΜ I-II Κρήτη βρίσκονται τα περισσότερα αιγυπτιακά προϊόντα που εντοπίζονται στον αιγαιακό χώρο, επομένως το νησί λειτουργούσε για την Αίγυπτο ως “εμπορική πύλη” του Αιγαίου. Μινωικά και αιγυπτιακά πλοία θα ήταν σε θέση να διασχίσουν το Λιβυκό πέλαγος προκειμένου να μεταφέρουν άμεσα εμπορεύματα στον προορισμό τους, ενώ Μινωίτες και Αιγύπτιοι θα μπορούσαν να ελέγχουν τις ανταλλακτικές δραστηριότητες με το Αρχιπέλαγος και την ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο.¹⁷⁷

Οι σχέσεις Αιγύπτου και Αιγαίου στην ΥΕΧ είναι ενισχυμένες συγκριτικά με εκείνες που είχαν εδραιωθεί κατά τη ΜΕΧ. Η αύξηση του αμοιβαίου ενδιαφέροντος είχε ως αποκλειστικό κίνητρο το εμπόριο και το κέρδος; Μήπως η ανταλλαγή προϊόντων δεν γινόταν πλέον μόνο δια μέσου εμπόρων αλλά και μέσω πρεσβευτών απεσταλμένων των ανακτορικών κέντρων; Τα τέχνηρα που φέρουν οι Κεφτιού στις αιγυπτιακές τοιχογραφίες αντιστοιχούν σε εμπορεύσιμα αγαθά, δώρα ή μάλλον και προσφορές στον εκάστοτε φαράώ;¹⁷⁸ Η αιγυπτιακή κεραμική στον Κομμό, την ΥΜ I έως και την ΥΜ IIIA, με μια μείωση στην ΥΜ II περίοδο, δείχνει ότι ο τόπος αυτός αποτελεί ένα «διεθνές» λιμάνι ή μια ανακτορική λιμενική εγκατάσταση, μια «πύλη εισόδου» όπως αυτές που αναφέρει ο Cline, όπου κατευθύνονταν εισηγμένα προϊόντα προκειμένου να διοχετευθούν στην περιοχή ή να μεταφερθούν και αλλού.¹⁷⁹

Οι αιγυπτιακοί αμφορείς και τα άλλα αγγεία στον Κομμό εντείνουν την υπόθεση του άμεσου θαλάσσιου ταξιδιού από την αφρικανική ακτή στη νότια Κρήτη. Εξάλλου, κεραμική, τέχνηρα από ημιπολύτιμους λίθους και από φαγεντιανή, σκαραβαίοι και σκαραβοειδή που βρίσκονται σε ΥΜ IA και IB στρώματα στο μεγαλύτερο μέρος του νησιού παραπέμπουν στην Αίγυπτο, από όπου ίσως εισάγονταν και άγρια ζώα αφρικανικής καταγωγής όπως οι πίθηκοι, και αυγά στρουθοκαμήλου από τη Λιβύη (βλ. παρακάτω).¹⁸⁰

¹⁷⁶ Cline, 1994, 87

¹⁷⁷ Chaniotis, 1999, 118

¹⁷⁸ Cline, 1990, 21-34

¹⁷⁹ Chaniotis, 1999, 120

¹⁸⁰ Mumford, 2001, 362

Κρήτη και Λιβύη

Η Λιβύη την Εποχή του Χαλκού

Η αρχαία Λιβύη εκτείνεται δυτικά της Κοιλιάδας του Νείλου. Στα νότια της μεσογειακής παράλιας ζώνης της, σχεδόν το 90% της χώρας καταλαμβάνεται από την έρημο Σαχάρα (Εικ. 60). Σε αντίθεση με τη γειτονική Αίγυπτο, λίγα είναι γνωστά για αυτήν και τους κατοίκους της πριν από τον 5^ο αιώνα π.Χ. και την αναφορά σε αυτήν του Ηρόδοτου στο έργο του *Ιστορίαι*.¹⁸¹ Μέχρι τότε, οι περισσότερες πληροφορίες προέρχονται από αιγυπτιακά κείμενα. Οι άνθρωποι πιθανότατα κατά την Εποχή του Χαλκού μιλούσαν μια γλώσσα συγγενική στη σύγχρονη βερβερική, εκείνη των Βερβέρων ιθαγενών της Βόρειας Αφρικής, από τη Λιβύη μέχρι το Μαρόκο και νότια μέχρι τον ποταμό Νίγηρα. οι αρχαίοι Λίβυοι δεν είχαν οργανωμένο κράτος αλλά ήταν κυρίως κτηνοτρόφοι και κυνηγοί χωρισμένοι σε μικρότερες φυλές Βεδουίνων, δηλαδή νομάδων που μετακινούνταν συνήθως εποχικά.¹⁸²

Το κλίμα στη βορειοανατολική αφρικανική ακτή είναι, φαίνεται, σχετικά σταθερό από το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., όταν η Σαχάρα είχε σχεδόν φτάσει την έκταση και τον βαθμό ξηρασίας που έχει σήμερα. Επομένως, οι κάτοικοι της περιοχής την Εποχή του Χαλκού θα διέθεταν περιορισμένο εύρος φυσικών πόρων ανάλογο με αυτό που διαθέτουν οι σύγχρονοι τοπικοί πληθυσμοί, η οικονομία των οποίων βασίζεται στην κτηνοτροφία και πολύ λιγότερο στην καλλιέργεια δημητριακών (κυρίως κριθαριού) στην εύφορη παράκτια ζώνη. Αρδευτικά συστήματα δεν υπήρχαν φαίνεται πριν την άφιξη των Ελλήνων και την ίδρυση της Κυρηναικής τον 7^ο αιώνα π.Χ., επομένως η άρδευση στηριζόταν αποκλειστικά στις ετήσιες βροχές.¹⁸³

Οι άνδρες μεταφέρονται ακόμη σήμερα με τα κοπάδια στα βοσκοτόπια του νότου που είναι διαθέσιμα μόνο την περίοδο του χειμώνα, όσο οι γηραιότεροι μένουν πίσω για τις λιγοστές σοδειές. Τον Απρίλιο επιστρέφουν στα παράλια με τα ζώα τους ενώ τα δημητριακά είναι έτοιμα για θερισμό, και παραμένουν εκεί τους θερινούς μήνες, σε προσωρινούς καταυλισμούς κατά μήκος της ακτής. Ανάλογες μετακινήσεις θα χαρακτήριζαν και τη ζωή των ανθρώπων της Εποχής του Χαλκού οι οποίοι θα επέλεγαν θερινά καταλύματα σε παραθαλάσσιες ζώνες, όπως το Νησί του Bates (που θα εξεταστεί παρακάτω), για να εκμεταλλευτούν τους φυσικούς πόρους και τις διαδράσεις τους με τα πλοία που περνούσαν.

Δυστυχώς, δεν άφησαν πίσω τους γραπτές πηγές, όμως αιγυπτιακά κείμενα και τοιχογραφίες του Νέου Βασιλείου προσφέρουν αρκετές πληροφορίες για αυτούς ιδίως στην ΥΕΧ.¹⁸⁴ Ούτε όμως η αρχαιολογική έρευνα είχε δείξει μέχρι πρόσφατα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους λιβυκούς πληθυσμούς πριν από τους ιστορικούς χρόνους και οι σχετικές μαρτυρίες είναι, επίσης, ανεπαρκείς. Την ύστερη 2^η χιλιετία π.Χ., οι

¹⁸¹ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 2.32.1-2.32.7

¹⁸² Sagrillo, 2013, 1

¹⁸³ Αυτόθι

¹⁸⁴ Conwell, 1987, 28

Αιγύπτιοι ήρθαν αντιμέτωποι με την μετανάστευση μεγάλου αριθμού Λίβυων στο Δέλτα του Νείλου και τις συχνές συγκρούσεις τους με τον στρατό των φαραώ. Πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά και στοιχεία για τις σχέσεις τους με τους περιβάλλοντες λαούς είναι γνωστά κατά βάση από αιγυπτιακές πηγές που δεν είναι πλήρεις και μεροληπτούν σαφώς υπέρ της Αιγύπτου.¹⁸⁵

Η πρώτη φυλή που αναφέρεται στα κείμενα της όψιμης Προδυναστικής και Πρωτοδυναστικής Περιόδου είναι οι Tjehenu που κατοικούσαν στις οάσεις της Δυτικής Ερήμου.¹⁸⁶ Ένα από τα πιο γνωστά αιγυπτιακά ευρήματα αυτής της εποχής είναι η παλέτα του Ναρμέρ. Οι παλέτες είναι λίθινα σκεύη που έφεραν συχνά περίτεχνη διακόσμηση, στα οποία αναμειγνύονταν τα χρώματα για τον καλλωπισμό – και ήταν πολύ διαδεδομένα (και στις Κυκλάδες). Η συγκεκριμένη παλέτα χρονολογείται στο διάστημα 3200-3000 π.Χ. όταν κυβέρνησε ο φαραώ της 1^{ης} Δυναστείας του οποίου το όνομα φέρει. Στη μια όψη της απεικονίζεται ο Φαραώ Ναρμέρ να κρατάει έναν αιχμάλωτο που φαίνεται έτοιμος να εκτελέσει: αυτός είναι Λίβυος από τη φυλή των Tjehenu που ζούσε τότε δυτικά του Δέλτα.

Η σκηνή ίσως συμβολίζει μια σχετική νίκη του Φαραώ και την εκδίωξη του λαού αυτού από την περιοχή. Ο αιχμάλωτος διαθέτει ήδη κάποια βασικά χαρακτηριστικά που χρησιμοποίησαν και αργότερα οι Αιγύπτιοι για να απεικονίσουν τους Λίβυους, όπως το χαρακτηριστικό μυτερό γένι του. Κατά την 6^η Δυναστεία, σε αιγυπτιακά κείμενα εμφανίζεται ένας λαός με το όνομα Tjemehu και φαίνεται να αναφέρεται σε πληθυσμούς που ζούσαν νότια, ίσως μέχρι και τον Τρίτο Καταρράκτη στη Νουβία. Στη συνέχεια, όμως και οι δύο φυλές Tjehenu και Tjemehu κατέληξαν να αναφέρονται γενικά στους πληθυσμούς δυτικά του Νείλου. Οι σχετικές αναφορές μειώνονται αισθητά στο Μέσο Βασίλειο και τη Δεύτερη Μεταβατική Περίοδο (1650–1550 π.Χ.) μια από αυτές βρίσκεται στην ιστορία του Sinuhe που αφηγείται μια στρατιωτική επίθεση εναντίον των Λίβυων από τον Σέσωστρι Ι, διάδοχο του αιγυπτιακού θρόνου, προς το τέλος της βασιλείας του Αμενεμχέτ Ι (1991–1962 π.Χ.).¹⁸⁷

Κάποιες νέες λιβυκές φυλές εμφανίζονται σε κείμενα της 18^{ης} Δυναστείας. Έτσι, μια εκστρατεία ενάντια στους Keheq, πιθανότατα κατοίκους των Δυτικών Οάσεων, αναφέρεται κατά τη βασιλεία του Αμένωφι Ι (περ. 1526-1506 π.Χ.). Ενώ επί Αμένωφι ΙΙΙ εμφανίζονται και οι Meshwesh, μια από τις μεγαλύτερες αυτές φυλές, και στη βασιλεία του γιου του Ακενατόν, οι Λίβυοι γίνονται φαινοί για πρώτη φορά μέρος της στρατιωτικής δύναμης της Αιγύπτου. Σε ταφικές τοιχογραφίες, εμφανίζονται φορώντας δέρματα βοοειδών, με τους χαρακτηριστικούς μακρείς βοστρύχους και τα μυτερά τους γένια – οι αρχηγοί τους που ξεχωρίζουν από τα εντυπωσιακά φτερά στρουθοκαμήλου που φέρουν στο κεφάλι. Στην ίδια εποχή χρονολογείται ένας πάπυρος με μοναδική σκηνή ομάδας Λίβυων να σκοτώνει έναν Αιγύπτιο αιχμάλωτο,

¹⁸⁵ Conwell, 1987, 25-26

¹⁸⁶ Knapp, 1981, 258

¹⁸⁷ Sagrillo, 2013, 1

μια παραπομπή στις αυξανόμενες συγκρούσεις των δύο λαών τη 19^η και την 20^η Δυναστεία.

Ο Ραμσής ΙΙ (1279-1213 π.Χ.) έχτισε μια σειρά φρουρίων κατά μήκος της μεσογειακής ακτής, δυτικά του Δέλτα μέχρι το Zawiyet Umm el Rakham (βλ. και παρακάτω) κοντά στα σύνορα με τη Λιβύη. Παρολο που η αμυντική αυτή γραμμή είχε φαίνεται καταρχήν στόχο την προστασία από όποια επαπειλούμενη εισβολή των Λαών της Θάλασσας, θα λειτούργησε και για ενδεχόμενες αναχαιτίσεις λιβυκών ομάδων, αλλά και ως χώροι συνάντησης και αμοιβαίας διαντίδρασης – και για αυτό περιλαμβάνονται στη μελέτη μου. Το Zawiyet Umm el Rakham και κάποια γειτονικά του οχυρά κατέληξαν, πράγματι, να γίνουν εμπορικοί σταθμοί όπου ανταλλάσσονταν προϊόντα των δύο λαών. Αρχαιολογικές έρευνες έδειξαν ανασκαφικά ότι στην περιοχή υπήρχε μια εγκατάσταση Λίβυων που χρησιμοποιούσαν το φρούριο όσο και στην κοντινή του λιμενική πόλη της Marsa Matruh για να εμπορεύονται όχι μόνο με τους Αιγύπτιους αλλά και με πλοία από την Κρήτη και το Αιγαίο που έφταναν εκεί.¹⁸⁸ Τα εν λόγω φρούρια εγκαταλείφθηκαν κατά τη βασιλεία του Μερνεφθά, όταν μεγάλο μέρος του λιβυκού πλήθους, οι Libu σύμφωνα με αιγυπτιακές πηγές, εισέβαλαν στην περιοχή δυτικά του Δέλτα, συμμαχώντας μάλλον με τους Λαούς της Θάλασσας, και ηττήθηκαν από τα στρατεύματα του Φαραώ – όπως αναφέρουν, αν και ίσως προπαγανδιστικά, οι Αιγύπτιοι.¹⁸⁹

Άλλες φυλές Λιβύων κατά το Νέο Βασίλειο είναι οι Isbet, Qiqesh, Shitep, Hes και Beqen, και στην Τρίτη Μεταβατική περίοδο (1070-664 π.Χ.) , οι Meksum και Shamin. Εκτός από τα ονόματά τους, σχεδόν τίποτα περισσότερο δεν είναι γνωστο για αυτές. Μέχρι τότε πάντως, πολλοί Λίβυοι είχαν ενσωματωθεί στην αιγυπτιακή διοίκηση και κυρίως στον στρατό, αφού αρκετοί υψηλοί αξιωματούχοι φέρουν λιβυκά ονόματα, πράγμα που σημαίνει ότι ενταχθεί στην αιγυπτιακή κοινωνία. Έως ότου, κατά τους ιστορικούς χρόνους πλέον, στην 22^η Δυναστεία Λίβυοι κατέλαβαν, φαίνεται, τον θρόνο της Αιγύπτου, με πρώτο ηγεμόνα τον Sheshonq I, (Σέσωγγις στην ελληνική μετάφραση) Μεγάλο Αρχηγό της φυλής των Meshwesh, και ακολούθησαν δύο περίπου αιώνες λιβυκής ηγεσίας στην Αίγυπτο.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Sagrillo, 2013, 2

¹⁸⁹ Knapp, 1981, 259

¹⁹⁰ Sagrillo, 2013, 2-3

Εικόνα 59: Σύγχρονος χάρτης της Λιβύης. (<https://www.britannica.com/place/Libya/Climate>)

Λιβύη και Κρήτη στην Εποχή του Χαλκού – Ίδρυση της Κυρήνης

Σε αντίθεση με την Αίγυπτο και τις επιβεβαιωμένες σχέσεις της με την Κρήτη από τις αρχές του Μινωικού πολιτισμού, οι λιγοστές έρευνες για την Εποχή του Χαλκού στη Λιβύη έχουν φέρει στο φως ελάχιστα κρητικά κατάλοιπα, ενώ, εκ πρώτης όψεως, όποια λιβυκά ίχνη απουσιάζουν στη μεγάλονησο. Αρκετές μελέτες έχουν δείξει, ωστόσο, ότι οι τότε Κρήτες είχαν μάλλον ενδιαφερθεί για τη χώρα αυτή, και οι επαφές των δύο περιοχών ήταν ίσως πιο στενές απ' ό,τι είναι μέχρι τώρα κοινώς αποδεκτό.

Ένας από τους πρώτους που υποστήριξαν ένθερμα τη στενή σχέση της μινωικής Κρήτης με την αφρικανική ακτή ήταν ο Evans. Στο μνημειακό έργο του *The Palace of Minos at Knossos*, ο ίδιος αναφέρεται συχνά σε εν δυνάμει επιδράσεις των Αιγυπτίων αλλά και των Λιβύων στον προϊστορικό κρητικό πολιτισμό, για παράδειγμα λιβυκές επιρροές στη γυναικεία ενδυμασία και τους χαρακτηριστικούς μινωικούς βοστρύχους.¹⁹¹ Ο ανασκαφέας της Κνωσού ταύτισε εξάλλου, όπως έχει προαναφερθεί, τα ΠΜ λίθινα ειδώλια από τάφους της Μεσαράς με εκείνα του τύπου Naqada που κατασκεύαζαν προδυναστικές φυλές πιθανόν λιβυκής καταγωγής εγκατεστημένες στο Δέλτα του Νείλου. Υποστήριξε, μάλιστα, ότι αυτές θα μετοίκησαν στην Κρήτη μετά από συγκρούσεις που οδήγησαν στην ίδρυση της Δυναστικής Αιγύπτου.¹⁹² Οι απόψεις του για τις λιβυκές επιρροές στον Μινωικό

¹⁹¹ Evans, 1928A, 32

¹⁹² Evans, 1925, 222

πολιτισμό δεν έγιναν αποδεκτές στην αρχαιολογική βιβλιογραφία, που στρέφεται ωστόσο και πάλι τα τελευταία χρόνια στη Λιβύη αναζητώντας σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών την Εποχή του Χαλκού, (βλ. π.χ. την έρευνα όπ του D. White και του S. Snape παρακάτω).

Ο ελληνικός αποικισμός της περιοχής της Κυρηναϊκής, στη Βόρεια Ανατολική Λιβύη (**Εικ. 61**), από Θηραίους τον 7^ο αιώνα π.Χ. αναφέρεται σε πολλές πηγές της αρχαίας γραμματείας. Κατά τον Ηρόδοτο, ο βασιλέας της Θήρας Γρίννος πήρε χρησμό από το Μαντείο των Δελφών για να ιδρύσει μια πόλη στη Λιβύη, χρησμό τον οποίο αγνόησε με τη διακαιολογία ότι ούτε καν γνώριζε πού βρισκόταν η περιοχή αυτή. Τα επτά επόμενα χρόνια δεν έπεσε σταγόνα βροχής στο νησί του, που σχεδόν καταστράφηκε από την ξηρασία. Εκείνος κατέφυγε πάλι στους Δελφούς, για να πάρει την ίδια απάντηση για την ίδρυση μιας πόλης στη Λιβύη έναντι της λύσης των δεινών τους. Έστειλε τότε απεσταλμένους στους Κρητικούς που είχαν τη φήμη μεγάλων θαλασσοπόρων, και εκείνοι βρήκαν στο νησί τους έναν παλιό έμπορο πορφύρας, τον γηραιό τότε Κορόβιο, που οδήγησε τους Θηραίους εκεί όπου ίδρυσαν αργότερα την Κυρήνη¹⁹³ –και άλλες ακμαίες πόλεις, που διατήρησαν έντονο ελληνικό χαρακτήρα μέχρι την κατάκτησή τους από τους Ρωμαίους. Η ρωμαϊκή Κυρήνη γνώρισε ακόμη μεγαλύτερη ανάπτυξη, και ενώθηκε το 67 π.Χ. σε κοινή επαρχία με την Κρήτη, πρωτεύουσα της οποίας έγινε η Γόρτυνα στη Μεσαρά, γεγονός που υπογραμμίζει τις στενές τότε σχέσεις του νησιού με τη λιβυκή ακτή.¹⁹⁴

Η Λιβύη στη Μεσόγειο της Εποχής του Χαλκού – Σχέσεις με Κρήτη και Αιγαίο

Ιστορικό της έρευνας

Το δεύτερο μισό του 20^{ού} αιώνα ξεκίνησε ένα αρχαιολογικό ενδιαφέρον για τη Λιβύη και το ρόλο της στο μεσογειακό θαλάσσιο εμπόριο της Εποχής του Χαλκού. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο εντοπισμός ελάχιστων μινωικών ευρημάτων όπως μιας υστερομινωικής σφραγίδας στην Κυρήνη οδήγησε τον S. Stucchi, (διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Αποστολής στην Κυρήνη το 1967)¹⁹⁵ να υποστηρίξει μια επικοινωνία του αιγαιακού χώρου με αυτήν.¹⁹⁶ Ενώ, τη δεκαετία του 1970, ο Σ. Μαρινάτος αναγνώριζε "λιβυκά/αφρικανικά" στοιχεία στις τοιχογραφίες της εγκατάστασης που ανέσκαψε στο Ακρωτήρι της Θήρας.¹⁹⁷ Από το 1990 αυξάνουν οι γνώσεις μας για την αρχαιολογία της Λιβύης κατά την Εποχή του Χαλκού – τη μελέτη της οποίας είχε επισκιάσει, όπως είπαμε και παραπάνω, η έμφαση στις τοπικές ρωμαϊκές αρχαιότητες. Έτσι, ο D. O' Connor δημοσιεύει το 1990, στη βάση κυρίως αιγυπτιακών γραπτών πηγών, μια μελέτη για τα λυβικά φύλα που έδρασαν την περίοδο του Νέου Βασιλείου.¹⁹⁸

¹⁹³ Chevrollier, 2016, 11

¹⁹⁴ Chevrollier, 2016, 13

¹⁹⁵ Stucchi, 1967

¹⁹⁶ White, 1994, 31. Για τη σφραγίδα, βλ. και Vickers, 1971, 29

¹⁹⁷ Στο White, White, 1996, 12

¹⁹⁸ O'Connor, 1990

Το βιβλιογραφικό κενό συμπλήρωσε εν μέρει ο D. White με ένα άρθρο του για τα υλικά κατάλοιπα της Χαλκοκρατίας στη Λιβύη που δημοσιεύτηκε το 1994 στο περιοδικό *Libyan Studies*, στο οποίο συγκεντρώνει τα αποτελέσματα παλαιότερων και νέων σχετικών ερευνών από τη Marsa Matruh όπου ανέσκαψε ο ίδιος.¹⁹⁹ Έκτοτε, νέες πληροφορίες και ευρήματα από την περιοχή στα σύνορα Λιβύης και Αιγύπτου (Marsa Matruh, φρούριο Zawiyet el-Rakam και γύρω περιοχές – βλ. παρακάτω) αφορούν την Εποχή του Χαλκού στην ίδια τη Λιβύη, αλλά και τις σχέσεις της με την Κρήτη και το υπόλοιπο Αιγαίο. Ο Αμερικανός ιστορικός O. Bates που ανέσκαψε στο Geziret el-Yekudiyeh (Marsa Matruh) είχε αναφέρει ήδη το 1914 κεραμική αιγαιακής και κυπριακής προέλευσης. Εκεί συνέχισε μεταξύ 1985 και 1989 ο White φέρνοντας στο φως κεραμική από το Αιγαίο, την Αίγυπτο, την Κύπρο και τη Χαναάν.²⁰⁰

Το φρούριο Zawiyet Umm el-Rakham, που συνδέεται επίσης στη βιβλιογραφία με την Κρήτη και το Αιγαίο, εντοπίστηκε από τον Helek το 1942, άρχισε να διερευνάται από τον A. Rowe το 1948, και ανασκάφηκε για λίγο συστηματικά το 1950 από τον Αιγύπτιο L. Habachi. Η ανασκαφή διακόπηκε, για να συνεχιστεί μόνο το 1994 από τον S. Snape και το Πανεπιστήμιο του Liverpool, αποκαλύπτοντας αιγαιακή και αιγυπτιακή κεραμική της YEX.²⁰¹

Δεν έχουν βρεθεί μέχρι τώρα στη Λιβύη εγκαταστάσεις προσιμότερες από τα τέλη της Εποχής του Χαλκού, όταν το Αιγαίο και η Ανατολική Μεσόγειος δείχνουν ενδιαφέρον για αυτό το κομμάτι της αφρικανικής ακτής. Αυτό ηχεί κάπως παράδοξο, αφού η Κυρηναϊκή απέχει μόλις λίγο παραπάνω από 160 ναυτικά μίλια από τη Νότια Κρήτη, και αυτή είναι η μικρότερη απόσταση της πρόσβασης στην Αφρική από το Αιγαίο. Η σχετικά πλούσια παράλια ζώνη της έχει πλάτος 40 μίλια και είναι η μόνη μαζί με το κεντρικό της υψίπεδο που προσφέρεται στην καλλιέργεια και την κατοίκηση. Η Κυρηναϊκή αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, μια γόνιμη όαση της ερήμου που απλώνεται στα ανατολικά, τα δυτικά και τα νότια της, και είναι έτσι αρκετά απομονωμένη από την υπόλοιπη χώρα, ακολουθώντας και μια δική της πολιτισμική εξέλιξη. Τα παράλιά της έχουν χαρακτηριστεί ο μοναδικός “οργανωμένος” σταθμός της αφρικανικής ακτής, ανάμεσα στο Δέλτα και, στα δυτικά, την οροσειρά του Άτλαντα (που διασχίζει τις σημερινές Τυνησία, Αλγερία μέχρι και τη Σαχάρα του Μαρόκου). Αυτή η απομόνωση σε συνδυασμό με τους, κατά κανόνα, βόρειους ανέμους έκαναν την Κυρηναϊκή βασική πύλη εισόδου και του Αιγαίου στην αφρικανική ήπειρο, όπως είναι γνωστό κυρίως για τα ιστορικά χρόνια, στο πλαίσιο ευρύτερων δίκτυων επικοινωνίας στη Μεσόγειο που βασίστηκαν στην ανάπτυξη των θαλάσσιων δρόμων.²⁰²

Ωστόσο οι μέχρι τώρα αρχαιολογικές έρευνες για τους προϊστορικούς ορίζοντες παραμένουν ελάχιστες στη χώρα. Ενώ είναι πλέον μάλλον αδύνατον να οργανωθούν εν γένει συστηματικές αποστολές λόγω της κατάστασης που επικρατεί στο Λιβυκό

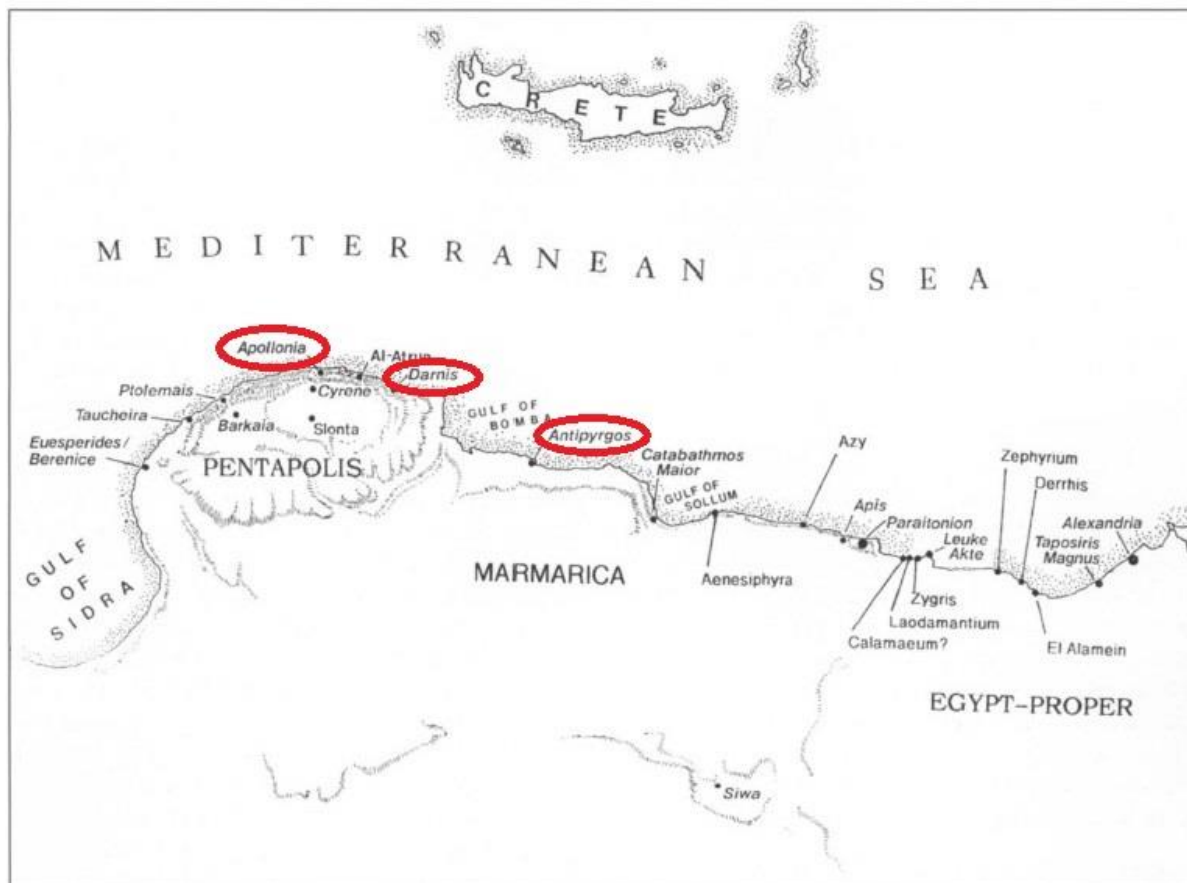
¹⁹⁹ White, 1994

²⁰⁰ Αυτόθι

²⁰¹ Hulin, 2009, 18

²⁰² Knapp, 1981, 251-254

κράτος, όπου ισχυρές και συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις απομονώνουν τη χώρα και από την επιστημονική έρευνα. Πολλές εξάλλου παραθαλάσσιες εγκαταστάσεις της Κλασικής περιόδου έχουν καταβυθιστεί εν μέρει ή συνολικά, και το ίδιο πιθανότατα συμβαίνει και με παράκτιες θέσεις της Εποχής του Χαλκού.²⁰³

Εικόνα 60: Χάρτης της ΒΑ αφρικανικής ακτής με τις βασικές παράκτιες θέσεις. (White, White, 1996, εικ. 1)

Μαρμαρική: Marsa Matruh και το Νησί του Bates

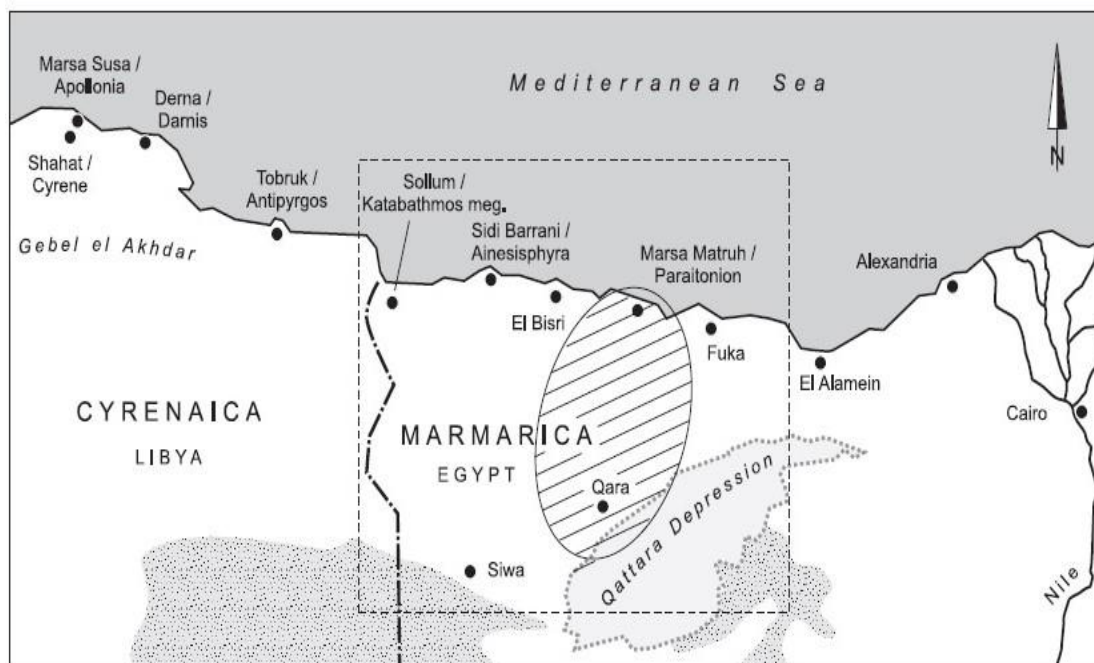
Συστηματική έρευνα για τις λιμενικές εγκαταστάσεις έγιναν το καλοκαίρι του 1995 κατά μήκος της λιβυκής ακτής από τους D. και A. White,²⁰⁴ με βάση τους τρεις βασικούς λιμενικούς σταθμούς που ήταν σε χρήση τους ιστορικούς χρόνους από τις ακτές της Κυρηναϊκής μέχρι τα σύνορά της με την Αίγυπτο: δηλαδή, την Απολλωνία (σημερινή Marsa Suza), τη Δάρνη (σημερινή Ντέρνα) και τον Αντίπυργο (σημερινό Τομπρούκ) (Εικ. 61). Πολλοί άλλοι όρμοι στα ανατολικά της Ντέρνα, κατάλληλοι για να παρέχουν αγκυροβόλια π.χ. στην περίπτωση δυσμενών συνθηκών ενισχύουν την άποψη ότι η Λιβύη θα ήταν οπωσδήποτε ένας ενδιάμεσος σταθμός για το εμπόριο της YEX.

Από τα τρία αυτά λιμάνια, μόνο η Απολλωνία έχει ερευνηθεί επαρκώς, αρχικά από Ιταλούς αρχαιολόγους, κατόπιν από μια γαλλική αποστολή και την Αρχαιολογική

²⁰³ Knapp, 1981, 264

²⁰⁴ White, White, 1996

Υπηρεσία της Λιβύης, ενώ τις εκεί καταβυθισμένες λιμενικές εγκαταστάσεις έχουν ασχοληθεί τα Πανεπιστήμια του Cambridge και του Michigan – χωρίς να έχει έρθει προς το παρόν στο φως κάτι πρωιμότερο του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Τα άλλα δύο λιμάνια (Ντέρνα και Τομπρούκ) δεν έχουν ερευνηθεί συστηματικά, και όλες αυτές οι θέσεις έχουν υποστεί πολλές καταστροφές από τη συνεχή κατοίκηση αλλά και τις πολεμικές συρράξεις. Οι μόνες μέχρι σήμερα εγκαταστάσεις που έχουν δώσει αρχαιολογικά τεκμήρια, αν και όχι από λιβυκούς πληθυσμούς, για τα τέλη της Εποχής του Χαλκού είναι αυτές της Marsa Matruh και του νησιού του Bates,²⁰⁵ που θα προσεγγισθούν παρακάτω ως ζώνες διεπαφών και ανταλλαγών με τη Λιβύη.

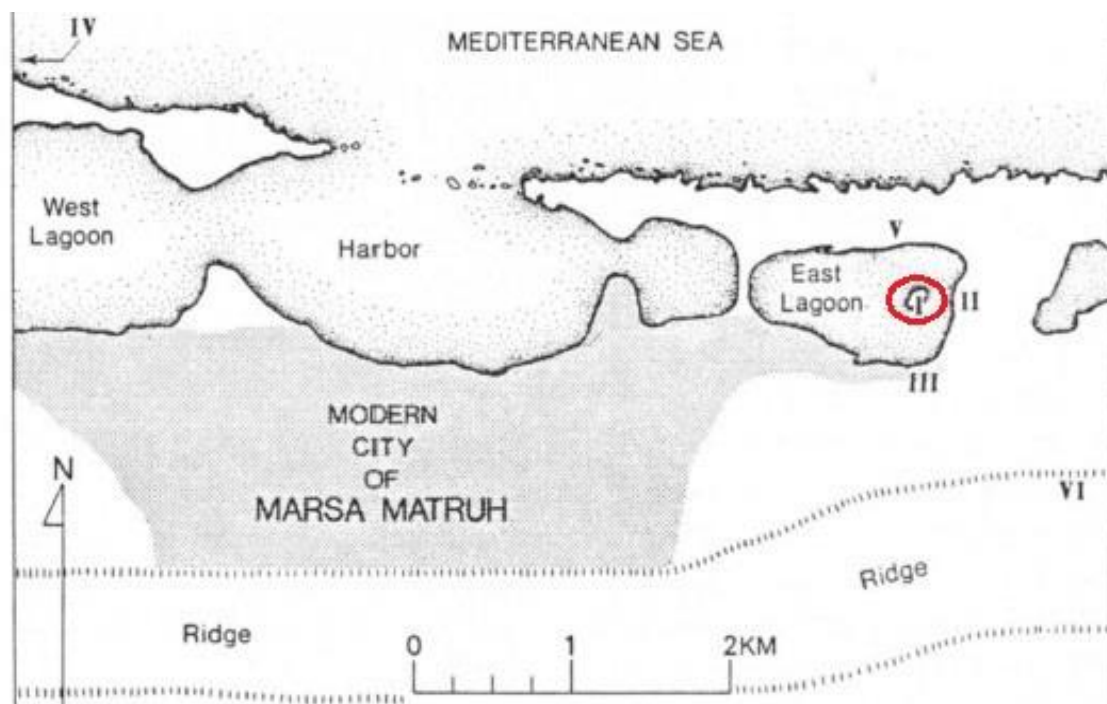

Εικόνα 61: Σύγχρονος χάρτης της Μαρμαρικής ακτής. (Rieger κ.ά., 2013, εικ. 1)

Ο λιμενικός οικισμός της Marsa Matruh (πολύ ενδιαφέρον είναι ότι marsa σημαίνει άγκυρα στα αραβικά) βρίσκεται στο ανατολικό όριο της Μαρμαρικής (Εικ. 62), της εκτεταμένης παράλιας περιοχής ανάμεσα στην Κυρηναϊκή και την Αίγυπτο. Στην ύστερη αρχαιότητα αυτή ονομαζόταν Κάτω Λιβύη (και η Κυρηναϊκή Άνω Λιβύη): ορίζεται στα βόρεια από τη Μεσόγειο, στα νότια από τη Δυτική Έρημο, και είναι σήμερα αρκετά ξηρή με εξαίρεση την ευρύτερη ζώνη του Matruh. Το Matruh αποτελείται από ένα μεγάλο φυσικό λιμάνι και 2 λίμνες, ανατολικά και δυτικά του λιμανιού. Στην ίδια περιοχή, το Νησί του Bates (Εικ. 63) (σήμερα Gezirat al Yehudiyah) βρίσκεται στην ανατολική λίμνη που χωρίζεται σήμερα με μια χαμηλή ζώνη άμμου από τη θάλασσα. Είναι μικροσκοπικό, με μήκος περίπου 135μ και πλάτος 53μ, αποτελείται κυρίως από στρώματα τραχειάς άμμου σε βραχώδες υπόστρωμα, έχει περιορισμένη θαμνώδη βλάστηση και δεν διαθέτει πηγή πόσιμου νερού. Αν και στη Ρωμαϊκή περίοδο ήταν πιθανότατα συνδεδεμένο με την ακτή στα ανατολικά, υπήρξε φαίνεται νησί στην YEX, όταν η στάθμη του νερού στη λίμνη

²⁰⁵ Rieger κ.ά., 2012, 157

ήταν πιθανότατα υψηλότερη, οπότε η έκτασή του θα ήταν ακόμη μικρότερη – το ίδιο και η λεπτή ζώνη ανάμεσα στη λίμνη και την ανοιχτή θάλασσα, και τα πλοία θα είχαν πρόσβαση σε αυτήν από τα ανατολικά.²⁰⁶

Εικόνα 62: Η σύγχρονη πόλη, το λιμάνι και οι λίμνες του Marsa Matruh. Με κόκκινο, το νησί του Bates στην Ανατολική λίμνη. (White, 1986, εικ. 1)

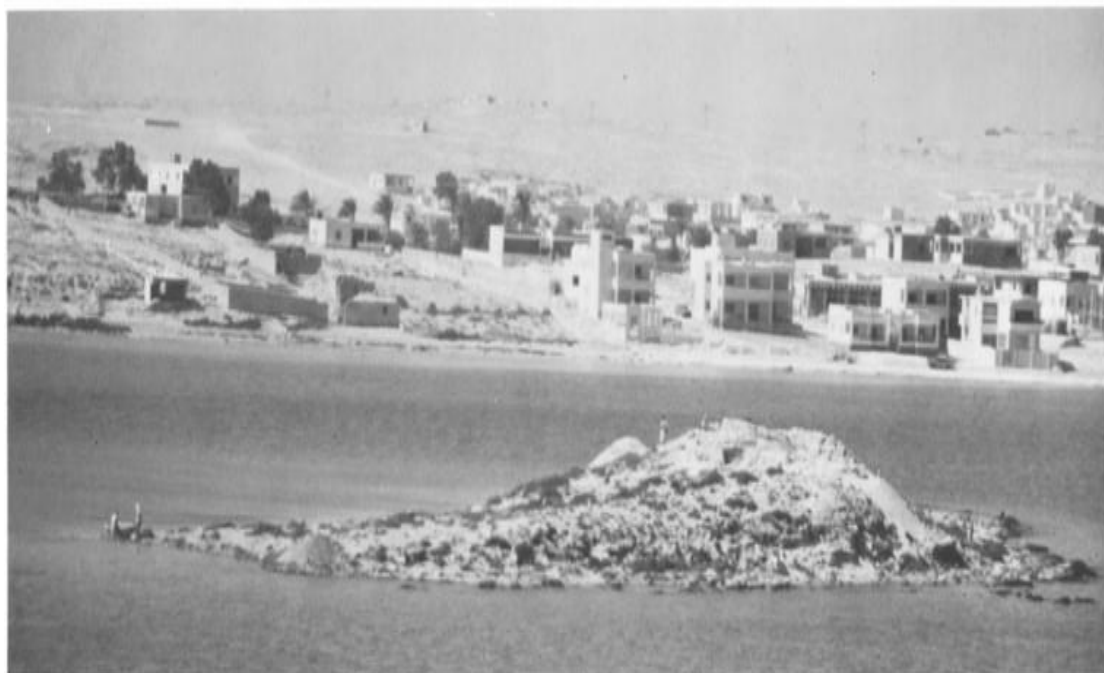
Χαρακτηρίζεται από τη H.L. Hulin «μοναδικό παράθυρο» στις πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις της YEX και ονομάζεται έτσι από την αρχαιολογική κοινότητα προς τιμήν του πρώτου ανασκαφέα του Oric Bates.²⁰⁷ Με το Πανεπιστήμιο του Harvard ο Bates οργάνωσε το 1908 μια έρευνα στην περιοχή της Τρίπολης, στην Ανατολική Κυρηναϊκή, και μέχρι το 1910 είχε φτάσει έως τη Δυτική Έρημο. Το έργο του *Eastern Libyans*²⁰⁸ αποτελεί την πρώτη συλλογική δημοσίευση για τους λαούς της Λιβύης, μια έρευνα που παραμένει η πιο ολοκληρωμένη μέχρι σήμερα για την προϊστορική Λιβύη, και σταμάτησε ο πρόωρος θάνατος του πρωτεργάτη αυτού το 1918, σε ηλικία μόλις 35 ετών.²⁰⁹

²⁰⁶ Conwell, 1987, 27

²⁰⁷ Hulin, 2018, 53

²⁰⁸ Bates, 1914

²⁰⁹ White, 1998, 165

Εικόνα 63: Όψη της νησίδας από τα νότια. Στο βάθος, η λεπτή ζώνη ακτής και αμέσως μετά η ανοιχτή θάλασσα. (White, 1986, εικ. 6)

Η επιφανειακή έρευνα του Bates αλλά και οι μετέπειτα ανασκαφές αποκάλυψαν μια εγκατάσταση με σταθερή ανθρώπινη παρουσία από την ΥΕΧ μέχρι σήμερα στο μικρό αυτό νησί ανατολικά του σύγχρονου λιμανιού (Εικ. 64). Τα προϊστορικά ευρήματα περιλαμβάνουν λίγη τοπική κεραμική, και κυρίως εισηγμένα τέχνηρα: μια εντυπωσιακή για τα δεδομένα του χώρου ποσότητα κοινής κυπριακής κεραμικής, κάποια όστρακα από την Κρήτη (Εικ. 65) και τη μυκηναϊκή Ελλάδα, και ελάχιστα κομμάτια αιγυπτιακών αγγείων· επίσης, μικροαντικείμενα από φαγεντιανή, λίθο και χαλκό, και μεγάλο αριθμό όστρεων και οστών από μικρά ζώα και ψάρια.²¹⁰

Εικόνα 64: Τμήμα σώματος και βάσης ΥΜ ΙΙΑ πρόχου. Νησί του Bates. (White, 1986, εικ. 33)

Ο D. Conwell, που πραγματοποίησε ανασκαφές στο νησί το καλοκαίρι του 1985 και τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1987 με το Πανεπιστήμιο της Πενσυλβάνια, αναφέρει ότι εντόπισε εκεί πλήθος αντικειμένων της ΥΕΧ (του 14^{ου} αιώνα π.Χ.) αλλά και κάποιες απλές κατασκευές με λίθινα θεμέλια και ελαφρά μάλλον στέγαση που θα λειτουργούσαν ως θερινά καταλύματα. Ο Bates είχε

²¹⁰ Conwell, 1987, 27 και White, 2002

εξάλλου εντοπίσει μικρό αριθμό ταφών που χαρακτήρισε λιβυκές και χρονολόγησε στην ίδια αυτή περίοδο.²¹¹

Ως προς τον ρόλο του Νησιού του Bates, ο D. White υποστηρίζει ότι ένα πλοίο που έφευγε από την Κρήτη θα εκμεταλλευόταν τους συνήθεις ΒΔ ανέμους της περιοχής για να φτάσει στο Marsa Matruh, το πλησιέστερο και ασφαλέστερο λιμάνι στο ταξίδι προς το Δέλτα του Νείλου ή, έμμεσα, την ακτή της Συροπαλαιστίνης.²¹² Με λιγοστή συμμετοχή των ντόπιων λιβυκών φυλών και χωρίς ιδιαίτερη αιγυπτιακή παρουσία και δραστηριότητα, στο νησί θα επικρατούσε, φαίνεται, καθεστώς ελεύθερης θαλάσσιας πρόσβασης στην περιοχή. Η σπάνη ευρημάτων από την Αίγυπτο δείχνει, μήπως, ότι οι φαραώ δεν είχαν ενδιαφέρον για αυτό το κομμάτι της ακτής, όπως υποστηρίζεται;²¹³ Κατά τους White, τα εμπορικά σκάφη θα σταματούσαν για ανεφοδιασμό σε τροφή και νερό τα οποία θα αντάλλασσαν με εμπορεύματα με τους ντόπιους. Θα υπήρχε μάλλον κοντά και μια μεγαλύτερη εγκατάσταση που έχει πλέον καταστραφεί, υποθέτουν οι δύο ερευνητές. Οι ίδιοι θεωρούν ότι η ευρύτερη περιοχή (Matruh) είχε τους απαραίτητους πόρους για να υποστηρίξει και μια προϊστορική μόνιμη εγκατάσταση με έναν ισχυρό εμπορικό σταθμό – όπως εκείνη που υπήρχε εκεί στους ιστορικούς χρόνους.²¹⁴ Μελλοντικές μελέτες ενδέχεται, επομένως, να αλλάξουν τις μέχρι τώρα αρχαιολογικές εικόνες του συγκεκριμένου τόπου.

Αυγά στρουθοκαμήλου

Το πιο ενδιαφέρον ίσως εύρημα που ενισχύει τον ρόλο του νησιού ως εμπορικού σταθμού είναι ένα σύνολο από 50 περίπου μικρά θραύσματα αυγών στρουθοκαμήλου, μάλλον κατάλοιπα των Λιβύων, μαζί με την ελάχιστη ντόπια κεραμεική. Βρέθηκαν, στην πλειονότητα τους, σε στρώμα της YEX, κάποια όμως χρονολογούνται και στη Ρωμαϊκή, ακόμη και την Κλασική περίοδο.²¹⁵ Στρουθοκάμηλοι ζούσαν στην αρχαιότητα σε όλη τη Βόρεια Αφρική έως και τη Μέση Ανατολή. Σε αιγυπτιακούς τάφους αξιωματούχων όπου απεικονίζονται απεσταλμένοι άλλων χωρών (μεταξύ αυτών και οι Κεφτιού), οι Λίβυοι αρχηγοί ξεχωρίζουν, όπως προαναφέρθηκε, από τα πλούσια φτερά που στολίζουν το κεφάλι τους (Εικ. 66).

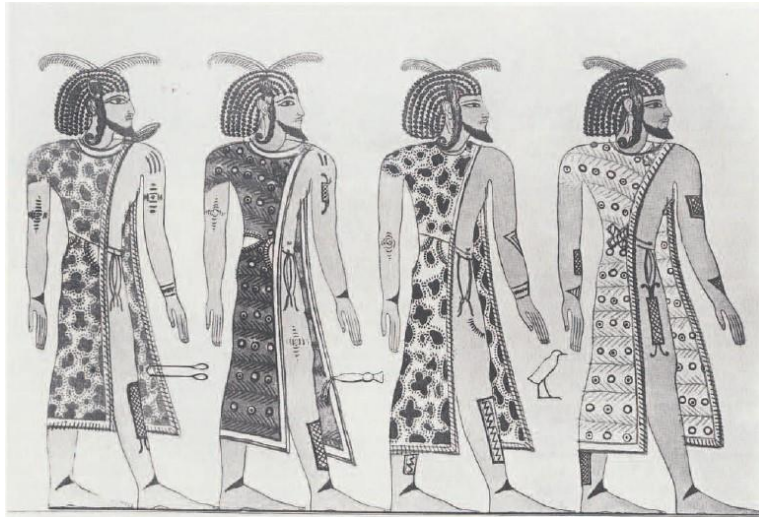
²¹¹ Conwell, 1987, 27

²¹² Στο White, 1986, 82 – 84

²¹³ Στο Snape, 2013, 440

²¹⁴ White, White, 1996, 13

²¹⁵ Conwell, 1987, 27

Εικόνα 65: Τέσσερις Λίβυοι «πρίγκηπες» με φτερά στρουθοκαμήλου στο κεφάλι. Τοιχογραφία στον τάφο του Σέτι (1301-1289 π.Χ.). (Conwell, 1987, εικ. 1)

Εικόνα 66: Αυγά στρουθοκαμήλου στερεωμένα στην οροφή κοσμούν χριστιανικό ναό του Αγίου Μακαρίου. Wadi Natroun, Αίγυπτος (<https://asenseofbelonging.org/2014/04/20/ostrich-eggs-and-coptic-easter/>)

Τα αυγά στρουθοκαμήλου είναι ένα εξωτικό και εύκολα αναγνωρίσιμο είδος καταλοίπου, που ανιχνεύεται περί την 7^η χιλιετία π.Χ. σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Καταναλώνονταν ως διατροφικό είδος, χρησιμοποιούνταν όμως, επίσης, με πολλούς άλλους τρόπους – στην τέχνη, το εμπόριο, ακόμη και το τελετουργικό. Ένα τέτοιο αυγό έχει ύψος περίπου 15 εκ., μέσο βάρος 2 κιλά και χωρητικότητα περίπου 1 λίτρο. Το τοίχωμά του έχει πάχος περίπου 2 χιλιοστά και σχετικά λεία επιφάνεια καστανού έως υπόλευκου χρώματος. Σε αυτά αποθήκευαν και μετέφεραν, διαχρονικά, υγρά και εν γένει (ημί)ρευστα υλικά, και είναι οικεία ως ρυτά την YEX στο Αιγαίο.

Σε μερικούς λαούς της Ανατολής σε αυτά τους αποδίδονταν μαγικές και θεραπευτικές ιδιότητες, ενώ στην αρχαία Ελλάδα συμβόλιζαν τη γονιμότητα και την ευημερία. Φυσικά, επεξεργασμένα αυγά ή και απομμήσεις τους από ποικίλες ύλες εντοπίζονται σε μεσογειακές ταφές την 5^η χιλιετία π.Χ., και χρησιμοποιούνται ακόμη ως θρησκευτικά σύμβολα σε πολλά μέρη του κόσμου (**Εικ. 67**). Αφθονες χάντρες από κέλυφος αυγού κτέριζαν νεολιθικούς νεκρούς στη Τανζανία, και αρκετές αφρικανικές φυλές, ιδίως στην έρημο Kalahari, της Νότιας Αφρικής, κατασκευάζουν και σήμερα κοσμήματα από το υλικό αυτό, τα οποία μάλιστα ανταλλάσσουν.²¹⁶

Εξάλλου, ένα σύνολο από θραύσματα κελύφους ενός αυγού στρουθοκαμήλου έχουν βρεθεί στο ανάκτορο της Κνωσού, στο Δωμάτιο των Λεκανών και χρονολογούνται στη MM IB περίοδο (**Εικ. 68**). Η στιλπνή εξωτερική τους επιφάνεια δείχνει την επεξεργασία του αυγού προκειμένου να χρησιμοποιηθεί μάλλον ως δοχείο. Τα συγκεκριμένα δείγματα είναι τα πιο πρώιμα γνωστά στο νησί και στο ευρύτερο Αιγαίο (τα άλλα ανήκουν στην YM I και αργότερα), και προέρχονται από έναν μάλλον τελετουργικό χώρο.²¹⁷

Εικόνα 67: Θραύσματα αυγών στρουθοκαμήλου, MM IB. Κνωσός, Δωμάτιο των Λεκανών. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 9)

Επιπλέον, στο Ακρωτήρι της Θήρας βρέθηκαν δύο εντυπωσιακά παραδείγματα μιας ιδιαίτερης σχετικής χρήσης (**Εικ. 69**): ένα ακέραιο αυγό στρουθοκαμήλου μετατράπηκε σε ρυτό με την προσθήκη στενού λαιμού και στομίου με έξεργο χείλος, καθώς και μιας βάσης από πρασινωπή φαγεντιανή. Πλαστικός δακτύλιος από πρασινωπή φαγεντιανή με μελανές ταινίες προστέθηκε στην ένωση του σώματος με τον λαιμό, και έχει δύο γλωσσοειδείς απολήξεις που ακουμπούν στο σώμα. Η βάση (που δεν φαίνεται καλά στη δημοσιευμένη εικόνα) είναι και αυτή από το ίδιο υλικό, και φέρει μελανό καστανό χρώμα. Η χρήση των αυγών ως χρηστικών

²¹⁶ Conwell, 1987, 30

²¹⁷ Καρέτσου κ.ά., 2000, 30

αγγείων, κυρίως για το νερό, εμφανίζεται ενωρίς στη Βόρεια Αφρική και σε πολλές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου.

Στη ΜΜ Κρήτη, σε αυτά προστίθενται άνω και κάτω σώματα από ποικίλα υλικά, συνήθως φαγεντιανή, αλλά και χαλκό, χρυσό και ασήμι, και το σύνολο κοσμείται με χρώμα. Η μετατροπή τους σε ρυτά φαίνεται μια καθαρά αιγαιακή επινότηση.²¹⁸ Η παρουσία των σχετικών καταλοίπων στη Marsa Matruh είναι ίσως μια ένδειξη της

Εικόνα 68: Ρυτό από αυγό στρουθοκαμήλου. ΥΚ Ι στρώμα καταστροφής. Ακρωτήρι, Συγκρότημα Δ, Δωμάτιο 16. (Καρέτσου κ.ά., 2000, εικ. 118α)

επικοινωνίας της εγκατάστασης με την Κρήτη – ίσως, δηλαδή, εισάγονταν από εδώ σε όλο το Αγαίο. Είχαν και στον ελλαδικό χώρο της Εποχής του Χαλκού ανάλογους με τους αφρικανικούς συμβολισμούς, σχετικούς με τη γονιμότητα και την αφθονία; Το βέβαιο είναι ότι θα είχαν μεγάλη αξία ως εξωτικά αγαθά που θα έδιναν κύρος στους/στις κατόχους τους.²¹⁹

Φρούριο Zawiyet Umm el-Rakham

Όπως προαναφέρθηκε, κατά τις βασιλείες του Μερνεφθά (1212-1202 π.Χ.) και του Ραμσή ΙΙΙ (1186-1155 π.Χ.), πολλές λιβυκές ομάδες με οδηγούς κυρίως τους Meshwesh και Libu απειλούσαν να εισχωρήσουν στην Αίγυπτο. Αυτό έφερε τρεις μεγάλους Λιβυκούς Πολέμους, που αναφέρονται σε αιγυπτιακά κείμενα. Η απειλή μάλλον προϋπήρχε, αφού παρόμοιες συγκρούσεις καταγράφονται στον τοίχο της Υπόστυλης Αίθουσας στο Καρνάκ επί της βασιλείας του Σέτι Ι (1290-1279 π.Χ.). Τέτοιες συγκρούσεις θα επέβαλαν την ανάγκη οχύρωσης των οικισμών δυτικά του Δέλτα και κατασκευής στρατιωτικών εγκαταστάσεων από τους Αιγύπτιους κατά μήκος της εκεί ακτής.²²⁰

²¹⁸ Καρέτσου κ.ά., 2000, 138

²¹⁹ Καρέτσου κ.ά., 2000, 30-31

²²⁰ Snape, 2003, 64

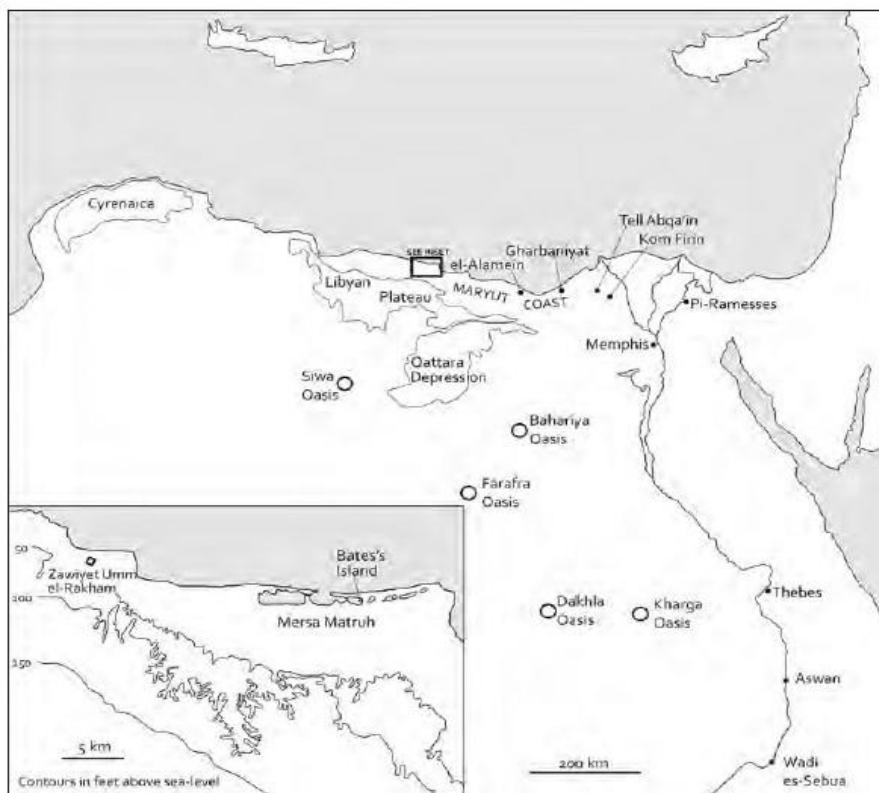
Ένα από τα φρούρια που προέκυψαν είναι το Zawiyet Umm el-Rakham (**Εικ. 70-71**). Αν και πρόκειται για αιγυπτιακή κατασκευή, αυτό εγγράφεται στη μελέτη αφού αποτέλεσε τόπο διαμονής ικανού λιβυκού πληθυσμού και έφτασε να έχει λειτουργία ανάλογη με εκείνη της Marsa Matrouh ως σταθμός εμπορικών και άλλων ανταλλαγών και εν γένει επαφών με τους Λίβυους κατοίκους της περιοχής για τα πλοία που ταξίδευαν από και προς το Αιγαίο.²²¹

Το Zawiyet Umm el-Rakham ανασκάφηκε, όπως σημειώθηκε, σποραδικά στο παρελθόν και πιο συστηματικά τη δεκαετία του 1990 από το Πανεπιστήμιο του Liverpool, με υπεύθυνο τον Snape. Χτίστηκε κατά τη βασιλεία του Ραμσή Β', και μάλλον εγκαταλείφθηκε γρήγορα μετά το τέλος της. Βρίσκεται στην παράλια ζώνη του Maryut που εκτείνεται από το Δέλτα του Νείλου μέχρι το Sollum, κοντά στα σύνορα της Λιβύης με την Αίγυπτο. (**Εικ. 70-71**). Το υλικό από την ανασκαφή του περιέχει λιβυκή κεραμική που δείχνει ότι οι παραγωγοί της είχαν πιθανότατα εγκατασταθεί εκεί και αντάλλαξαν προμήθειες με τους Αιγύπτιους στρατιώτες (ζώα, σιτηρά κ.λπ.). Ενώ, ένας ικανός αριθμός αγγείων και οστράκων από το Αιγαίο αλλά και την υπόλοιπη Ανατολική Μεσόγειο προτείνουν εμπόριο πιο μακρινών αποστάσεων (**Εικ. 72**).

Εικόνα 69: Άποψη της ακτής Maryut. Σε κόκκινο κύκλο, η θέση του φρουρίου Zawiyet Umm el-Rakham (<https://erenow.net/ancient/the-complete-cities-of-ancient-egypt/46.php>)

²²¹ Snape, 2013, 452

Εικόνα 70: Χάρτης της ΒΑ αφρικανικής ακτής, με τα Zawiyet Umm el Rakham, Marsa Matruh και άλλες θέσεις/εγκαταστάσεις της YEX. (Snape, 2013, εικ. 1)

Εικόνα 71: Συγκέντρωση χαναανικών αμφορέων και οστράκων αιγαιακών και κυπριακών αγγείων. Zawiyet Umm el Rakham. (<https://www.oocities.org/zurdig/Liverpool2.htm>)

Φαίνεται λοιπόν ότι το υπό μελέτη οχυρό δεν είχε μόνο αμυντικό αλλά και εμπορικό χαρακτήρα, και στόχο να προστατεύει τα πλοία που περνούσαν από εκεί με προορισμό ίσως τη νότια Κρήτη, το Δέλτα του Νείλου ή και άλλους τόπους. Όπως το γειτονικό του Νησί του Bates, που βρίσκεται μόλις 20 χλμ μακριά, έτσι και εκείνο μοιάζει να είναι σε κομβική θέση για χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους κατά μήκος της Βόρειοανατολικής Αφρικής. Ο ανασκαφέας του Snape θεωρεί ότι η ανάπτυξη του εμπορίου και η συχνή θαλάσσια διέλευση από εδώ έκαναν το οχυρό να λειτουργεί ως

σταθμός ανεφοδιασμού σε αυτήν την επί πολλά μίλια έρημη και δυσπρόσιτη παράλια ζώνη.²²²

Το νησί και το οχυρό που εξετάστηκαν παραπάνω δείχνουν ότι η Λιβύη δεν μπορούσε μάλλον να συμβάλει με δυναμικό τρόπο στο θαλάσσιο εμπόριο της YEX, χωρίς την πολιτική και οικονομική οργάνωση και την εν γένει παραγωγή που είχαν οι άλλοι σύγχρονοί της προηγμένοι πολιτισμοί της Ανατολικής Μεσογείου. Η ίδια διέθετε, ωστόσο, στρατηγική θέση στις ρότες από και προς το Αιγαίο, και, επομένως, οι λιγιστές παράλιες εγκαταστάσεις της θα ήταν απαραίτητες για τα πολλά και ποικίλα δίκτυα της εποχής.

Η Κρήτη και η Λιβύη στη Μεσόγειο την Εποχή του Χαλκού

Η Μεσόγειος, αν και μια μικρή και φαινομενικά προστατευμένη θάλασσα, είναι κατά κανόνα πολύ απρόβλεπτη και επικίνδυνη όπως δείχνουν τα πολυάριθμα, διαχρονικά ναυάγια που φιλοξενεί – και έφεραν συχνά φορτίο μεγάλης ιστορικής αξίας.²²³ Σε εποχές που η θάλασσα αποτελούσε ζωτική αλλά και δύσκολη γέφυρα και δεν υπήρχαν ακόμη τα σύγχρονα μέσα πλοήγησης, για ασφαλείς πλεύσεις βασικοί ήταν περιβαλλοντικοί παράγοντες, κυρίως η καλή γνώση των θαλάσσιων ρευμάτων και της ταχύτητας και της κατεύθυνσης των ανέμων από τους ναυτικούς.²²⁴

Στο Αιγαίο, πρώιμα κωπήλατα πλοία είναι τα εγγάρακτα αυτά, για παράδειγμα, στα λεγόμενα τηγανόσχημα κυκλαδικά σκεύη της 3^{ης} χιλιετίας.²²⁵ Ιστιοφόρα πρωτοεμφανίστηκαν μάλλον στην Αίγυπτο: μια πρώιμη σχετική αναφορά γίνεται στα αρχεία της Βύβλου,²²⁶ που ήδη κατά την 6^η Δυναστεία ήταν το βασικό λιμάνι εξαγωγής ξυλείας και άλλων ειδών στη Μεσόγειο. Στην Κρήτη, σκάφη με ιστία, ικανά να διασχίσουν ανοιχτό πέλαγος απεικονίζονται σε όψιμες ΠΙΜ σφραγίδες.²²⁷ Ενώ, εμβληματική μαρτυρία αιγαιακών πλοίων είναι η περίφημη Τοιχογραφία του Στόλου από τη Δυτική Οικία στο ΥΜ Ι Ακρωτήρι.

Ο ανασκαφέας του οικισμού στο Ακρωτήρι Σ. Μαρινάτος υπήρξε, όπως έχει προαναφερθεί, ένθερμος υποστηρικτής των στενών σχέσεων Κρήτης και Λιβύης, και χαρακτήρισε αφρικανικά ή λιβυκά αρκετά στοιχεία στις θηραϊκές τοιχογραφίες – για παράδειγμα, τους γαλάζιους πιθήκους (**Εικ. 73**), το θραύσμα με τον λεγόμενο Αφρικανό (**Εικ. 74**).²²⁸ Στους στρατιώτες που προχωρούν πομπικά στην Τοιχογραφία του Στόλου της Δυτικής Οικίας ο ίδιος είδε Λίβυους οι οποίοι κινούνται εχθρικά προς τα αιγαιακά πλοία που έχουν αφιχθεί στην περιοχή τους (**Εικ. 75**):²²⁹ στο πλαίσιο

²²² Snape, 2013, 452-453

²²³ Broodbank, 2006, 199-205

²²⁴ Αυτόθι. Βλ., επίσης, Broodbank, 2013

²²⁵ Wachsmann, 1998, 9

²²⁶ Liritzis, 2007, 251

²²⁷ Evans, 1925, 207

²²⁸ Στο Marinatos, 2015, 67-72. Βλ., επίσης, Warren 1979

²²⁹ Marinatos, 1974, 34-60. Βλ., επίσης, Straser, 2010, 6

ολόκληρης της σύνθεσης αυτής που θεώρησε ότι απεικονίζει ένα ταξίδι από το Αιγαίο, ίσως το ίδιο το Ακρωτήρι, με προορισμό τη Λιβύη.²³⁰

Εικόνα 72: (δεξιά) Τοιχογραφία με κυανοπιθήκους. Ακρωτήρι.
(https://el.wikipedia.org/wiki/Akrotiri_blue_monkeys.jpg)

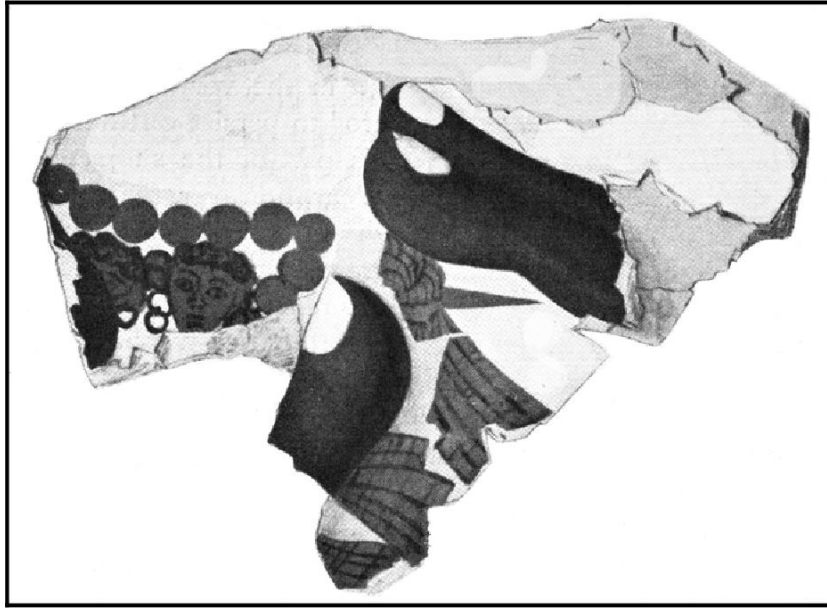
Εικόνα 73: (αριστερά) Θραύσμα τοιχογραφίας με τον λεγόμενο Αφρικανό.
(<https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/pdf>)

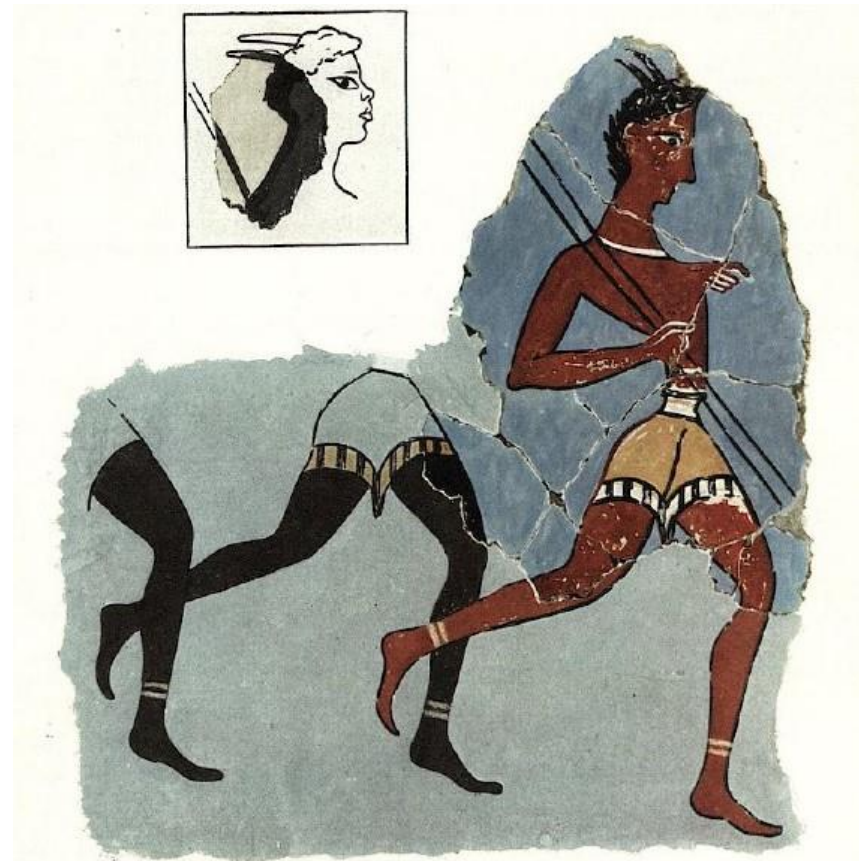
Εικόνα 74: Στρατιώτες στην Τοιχογραφία του Στόλου. Ακρωτήρι (Marinatos, 2015, εικ. σελ. 86)

Με την ίδια ευκαιρία, να αναφερθούν δύο απεικονίσεις με Αφρικανούς σε κνωσιακά σπαράγματα τοιχογραφιών, δηλαδή αυτά στην Τοιχογραφία του Κοσμήματος (Εικ. 76) και σε εκείνη του Αρχηγού των Μαύρων (Εικ. 77).

²³⁰ Marinatos, 1974, 44-57

Εικόνα 75: Τοιχογραφία του Κοσμήματος. Κνωσός. (Evans 1921, εικ. 383)
(<https://www.semanticscholar.org/paper/The-Knossos-%27Jewel-Fresco%27-Reconsidered-Younger/3b99ec3050bb688227a76ab90ccfd3e4c611a8f2/figure/1>)

Εικόνα 76: Τοιχογραφία του Αρχηγού των Μαύρων. Κνωσός. (Evans, 1921, πίν. XIII)

Στην Τοιχογραφία του Κοσμήματος, τα δάχτυλα ενός άνδρα περνούν σε λευκό γυναικείο λαιμό ένα χρυσό περιδέριο από ψήφους σε σχήμα προσώπων με αφρικανικά χαρακτηριστικά (μαύρο χρώμα, κοντά σγουρά μαλλιά, σαρκώδη χείλη, πλατιά μύτη και αφτιά) που φέρουν μεγάλους κρίκους ως ενώτια. Ο Evans θεωρεί το

κόσμημα κατασκευασμένο από χρυσό πιθανότατα εισηγμένο από την Αίγυπτο ή τη Νουβία, με απεικονίσεις κατοίκων της Λιβύης, και πολύ πιθανόν με προέλευση από Λίβυους εμπόρους και όχι από την Αίγυπτο.²³¹

Η τοιχογραφία του Αρχηγού των Μαύρων, από την Οικία των Τοιχογραφιών, στον Βασιλικό Δρόμο προς το Μικρό Ανάκτορο, απεικονίζει ένα σκουρόχρωμο άνδρα/Μινωίτη να τρέχει ως επικεφαλής ομάδας δύο τουλάχιστον ανδρών με κατάμαυρο δέρμα. Ο Evans θεώρησε αυτή την απεικόνιση μια μαρτυρία της παρουσίας στην Κρήτη κατοίκων της λιβυκής ακτής που «χρησιμοποιήθηκαν» από ντόπιους αξιωματικούς για τη δημιουργία ενός δυνατού (ίσως μισθοφορικού) στρατιωτικού σώματος, πιθανόν για την προστασία του ανακτόρου.²³²

Επομένως, με βάση τις μαρτυρίες στην κρητική και αιγαιακή τέχνη, πρωτεργάτες μελετητές υποστήριξαν τη δυνατότητα των μινωικών πλοίων να ταξιδεύουν ως τις ακτές της Λιβύης. Η επικρατούσα άποψη συνεχίζει, ωστόσο, να βλέπει ως βασική ρότα στην Ανατολική Μεσόγειο της Εποχής του Χαλκού εκείνη που περνά από το νειλωτικό Δέλτα και διατρέχει τις ακτές της Λεβαντίνης, περνά από την Κύπρο, και από εκεί στην Κρήτη (Εικ. 78), και το αντίστροφο. Αν και πολύ μακρύτερη και πιο χρονοβόρα από ό,τι το ταξίδι μεταξύ Νότιας Κρήτης και Βόρειας Αφρικής, η διαδρομή αυτή θα έδινε ωστόσο την ευκαιρία επίσκεψης όλων των τότε μεγάλων λιμανιών, χωρίς το ρίσκο της ανοιχτής θάλασσας.²³³ Ακόμη και εάν ήταν ευνοϊκές οι φυσικές συνθήκες της απευθείας πλεύσης, τα μόνα ασφαλή λιμάνια στην αφρικανική ακτή ήταν το Δέλτα, και όσα προαναφέρθηκαν στην Κυρηναϊκή και τη Μαρμαρική.

Το ταξίδι Κρήτη-Αφρική έχει χαρακτηριστεί “night jump” (νυχτερινό άλμα),²³⁴ αφού υπολογίστηκε ότι θα διαρκούσε μια μέρα και μια νύχτα: με γεμάτο φεγγάρι που θα πρόσφερε καλή ορατότητα, μέτριο Β-ΒΑ άνεμο και χαμηλό κυματισμό – στοιχεία που συναντώνται κυρίως την άνοιξη και το φθινόπωρο. Στη συγκεκριμένη διαδρομή, ευκολότερη θα ήταν, σύμφωνα με τους ίδιους, η επιστροφή που θα διευκολυνόταν από τους νότιους ανέμους που πνέουν σχεδόν όλο τον χρόνο στην ευρύτερη περιοχή. Ούτε από το παράκτιο ταξίδι θα έλειπαν, εξάλλου, οι κίνδυνοι – προπαντός εξαιτίας των ξαφνικών ανέμων που θα έριχναν τα πλοία στις ακτές. Την επικινδυνότητα, ακριβώς, αυτής της ρότας δείχνουν ναυάγια του τέλους της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., όπως το διάσημο εκείνο του Uluburun κοντά στο σύγχρονο λιμάνι του Κας στα νότια παράλια της Μικράς Ασίας. Τέτοιες θαλάσσιες διαδρομές αναδεικνύουν εντέλει τη σπουδαιότητα σημαντικών μινωικών λιμενικών πόλεων, όπως αυτών της Ζάκρου και του Παλαικάστρου αλλά, βέβαια, και του Κομμού καταρχήν για τον Νότο.²³⁵

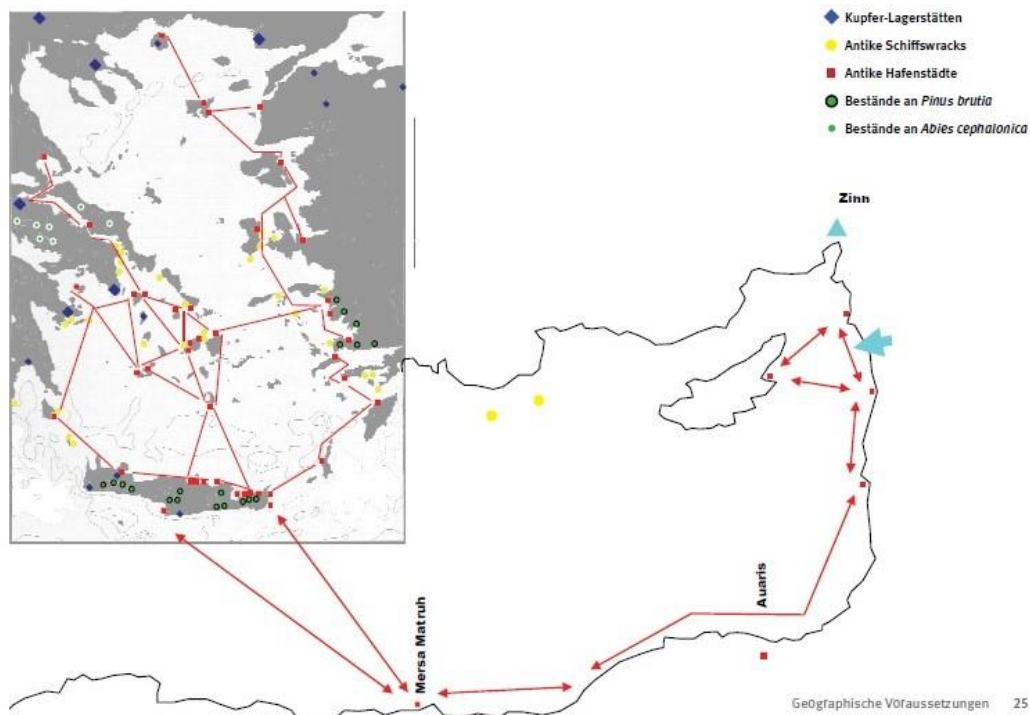
²³¹ Evans, 1921, 312

²³² Evans, 1928B, 755-757

²³³ Guttandin κ.ά., 2011, 16

²³⁴ Αυτόθι

²³⁵ Αυτόθι

Εικόνα 77: Χάρτης της Ανατολικής Μεσογείου. Με βέλη, οι θαλάσσιες ρότες της YEX – τη μακρύτερη κατά μήκος των παραλίων, τη βραχύτερη απευθείας από την Κρήτη ίσως στο λιμάνι Marsa Matruh (Guttandin κ.ά., 2011, εικ. 1)

Η ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου γνώρισε, χάρη κυρίως στην ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας, μεγάλη ακμή την 3^η και τη 2^η χιλιετία π.Χ., όταν, εν πολλοίς με τη σειρά τους, οι Κυκλάδες, η Κρήτη και ο ηπειρωτικός ελλαδικός χώρος εντάχθηκαν και πρωταγωνίστησαν σε περίπλοκα, δυναμικά δίκτυα εμπορικών και πολιτισμικών επαφών με τους άλλους τόπους της Ανατολικής Μεσογείου. Η σημασία της θάλασσας είναι αναμφισβήτητη και εξαιτίας της έντονης νησιωτικότητας του Αρχιπέλαγους. Ωστόσο η έρευνα για κρίσιμες παραμέτρους των ταξιδιών της Εποχής του Χαλκού –τις κλιματικές συνθήκες, τη ναυτική τεχνογνωσία, και τα άλλα σημαίνοντα χαρακτηριστικά τους– παραμένει ελλιπής και κατά κανόνα κυρίως θεωρητική.²³⁶

²³⁶ Guttandin κ.ά., 2011, 7

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι σχέσεις της Κρήτης με την Αίγυπτο την Εποχή του Χαλκού επιβεβαιώνονται συνεχώς μέσα από καινούργια επιστημονικά δεδομένα, όσο και νέες αναγνώσεις των παλαιότερων ερμηνευτικών προτάσεων. Αιγυπτιακές επιδράσεις ανιχνεύονται ήδη στην προανακτορική Κρήτη και φαίνονται σημαντικές σε όλη τη μετέπειτα πορεία του Μινωικού πολιτισμού. Τις υπογραμμίζουν, μεταξύ άλλων, οι κρητικής έμπνευσης και εκτέλεσης τοιχογραφίες που ανακαλύφθηκαν σχετικά πρόσφατα στην Άβαρι. Σε συνδυασμό με τις γραπτές απεικονίσεις των Κεφτιού σε αιγυπτιακούς τάφους της 18^{ης} Δυναστείας, προτείνουν και αυτές διπλωματικές τουλάχιστον σχέσεις στη διάρκεια της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. Εστιασμένες μελλοντικές έρευνες θα δείξουν εν δυνάμει ότι οι αμοιβαίες υλικές και κοινωνικές διαδράσεις υπήρξαν πολύ πιο έντονες απ'όσο θεωρούμε γενικά σήμερα.

Πολύ λιγότερα είναι αρχαιολογικά γνωστά για τη Λιβύη στην Προϊστορία. Η χώρα αυτή δοκιμάζεται ασταμάτητα, πολλά χρόνια τώρα από πολεμικές συγκρούσεις, κυρίως εμφύλιους σπαραγμούς που καθιστούν την αρχαιολογική έρευνα πολύ δύσκολη και το τελευταίο μακρύ διάστημα αδύνατη. Η έντονη εκεί παρουσία και πολιτιστική δραστηριότητα κατά την Ελληνική και τη Ρωμαϊκή εποχή έχουν προτάξει, εξάλλου, την επιστημονική αναζήτηση των τοπικών μνημείων των ιστορικών έναντι των προϊστορικών χρόνων.

Οι έρευνες ωστόσο στις δύο παραθαλάσσιες περιοχές των Marsa Matruh και Zawiyet Umm el-Rakham δείχνουν ότι η ευρύτερη λιβυκή χώρα συμμετείχε στα θαλάσσια ανταλλακτικά δίκτυα της Ανατολικής Μεσογείου, τουλάχιστον στην όψιμη Εποχή του Χαλκού. Για την Κρήτη υπήρξε μάλλον ένας σταθμός στη Βόρεια Αφρική, ο οποίος θα ενίσχυε την επιλογή του ταχύτερου ταξιδιού στην ανοιχτή θάλασσα του Λιβυκού Πελάγους παρέχοντας ασφαλή αγκυροβόλια και προμήθειες για τη συνέχεια της διαδρομής των πλοίων προς το Δέλτα του Νείλου και τα ανατολικά – και γιατί όχι και την Κεντρική και τη Δυτική Μεσόγειο.

Η προσπάθεια συλλογής και παρουσίασης μερικών από τις πληροφορίες για τη σημασία της βόρειας αφρικανικής ακτής για τον Μινωικό πολιτισμό οδήγησε, πιστεύω, σε ικανοποιητικά στοιχεία που αναδεικνύουν κάποιες σχέσεις της μεγαλονήσου με την Αίγυπτο, όπως έχουν ήδη επισημανθεί στην αρχαιολογική βιβλιογραφία. Θεωρώ επιπλέον, ίσως, «επίτευγμα» τη συγκέντρωση έστω λιγοστών και σκόρπιων μαρτυριών για την παρουσία της Λιβύης σε μεσογειακές, κρητικές και αιγυπτιακές πολιτισμικές συναλλαγές στις συνάψεις της Εποχής του Χαλκού. Σε αυτήν την κατεύθυνση θα με ενδιέφερε να συνεχίσω ερευνητικά στο μελλον.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barnes, J.T., Gift exchange and seaborne contact in Eighteenth Dynasty Egypt: The case of Keftiu artists at Tell el-Dab'a (Avaris), *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 5.1, (2013), 1-13
- Barret, C.E., The perceived value of Minoan and Minoanizing pottery in Egypt, *Journal of Mediterranean Archaeology* 22.2 (2009), 211-34
- Bates, O., *Eastern Libyans: An Essay*, London, Macmillan and Co., (1914)
- Betancourt, P.P., *Ιστορία της Μινωικής Κεραμικής*, (ελλην. μτφρ.), Αθήνα, (1992)
- Bietak, M., Minoan Wall-Paintings Unearthed at Ancient Avaris, In *Egyptian Archaeology* 2, (1992), 26-28
- Bietak, M., Minoan presence in the pharaonic naval base of "Peru-nefer", In Krzyszkowska, O. (ed.), *Cretan Offerings: Studies in honour of Peter Warren*, British School at Athens Studies 18 (2010), 11-24
- Bietak, M., The Impact of Minoan Art on Egypt and the Levant – A Glimpse on Palatial Art from the Naval Base of Peru-nefer at Avaris, in: J. Aruz et al. (eds.), *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C. The MMS Symposia*. New York, MMA, (2013), 188-199.
- Bietak, M., The many ethnicities of Avaris: Evidence from the northern borderland of Egypt, In Budka J., Auenmüller J. (eds), *From Microcosm to Macrocosm: Individual Households and Cities in Ancient Egypt and Nubia*, Leiden: Sidestone Press, (2018), 73-92
- Blakolmer, F. Was the "Minoan genius" a god? An essay on Near Eastern deities and demons in Aegean Bronze Age iconography, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 7.3, (2015), 29-40
- Broodbank, C., The origins and early development of Mediterranean maritime activity, *Journal of Mediterranean Archaeology* 19.2, (2006), 199-230
- Broodbank, C., *The Making of the Middle Sea. A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*, London: Thames and Hudson, (2013)
- Brugsch, H., *Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler*, Leipzig: Univ.-Bibl., (1858)
- Burke, B., Materialization of Mycenaean Ideology and the Ayia Triada Sarcophagus, *American Journal of Archaeology* 109.3, (2005), 403-422

- Castleden, R., *Minoans: Life in Bronze Age Crete*, New York: Routledge, 1990
- Chaniotis, A. (ed.), *From Minoan Farmers to Roman Traders: Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag (1999)
- Chevrollier, F., From Cyrene to Gortyn. Notes on the relationships between Crete and Cyrenaica under Roman domination (1st c. BC to 4th c. AD), In Francis, J.E., Kouremenos A. (eds), *Roman Crete. New Perspectives*, Oxford: Oxbow Books, (2016), 11-26
- Cline, E., Minos, and Mycenae: Bronze Age contact between Egypt and the Aegean, In Spier J., Potts T., Cole S.E. (eds), *Beyond the Nile: Egypt and the Classical World*, Los Angeles, Paul Getty Museum, (2018), 9-17
- Cline, E., Bronze Age interactions between the Aegean and the Eastern Mediterranean revisited: Mainstream, periphery, or margin? In William A.P., Galaty M.L. (eds), *Archaic State Interaction: The Eastern Mediterranean in the Bronze Age*, Santa Fe, New Mexico, School for Advanced Research Press (2010), 161-180
- Cline, E., Contact and trade or colonization? Egypt and the Aegean in the 14th-13th centuries B.C., *Minos 25 Revista de filología egea*, 1990, 7-36
- Cline, E., Amenhotep III and the Aegean: A reassessment of Egypto-Aegean relations in the 14th century B.C., *Orientalia Nova Series* 56.1, (1987), 1-36
- Cline E. *Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade And The Late Bronze Age Aegean*, British Archaeological Reports International Series 591. Oxford: Tempus Reparatum, 1994
- Cline, E., Stannish, S., Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III's "Aegean List" from Kom el-Hetan, once more, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3.2, (2011), 6-16
- Cole, E.S, Kelder J., Cline E.H., Memphis, Minos and Mycenae: Bronze Age contact between Egypt and the Aegean, In Spier J., Potts T., Cole E.S. (eds), *Beyond the Nile: Egypt and the Classical World*, Los Angeles, Getty Publications, 2018
- Conwell, D., On ostrich eggs and Libyans, *Expedition Magazine* 29.3, (1987), 25-34
- Creisher, M., *Bronze Age Sailors in the Libyan Sea: Reconsidering the Capacity for Northward Voyages between Crete and North Africa*, Master Thesis, Brandeis University, Graduate Program in Ancient Greek and Roman Studies, 2015 <http://bir.brandeis.edu/handle/10192/30583>
- Duhoux Y., *Des minoens en Égypte?* Louvain, Publications de l'Institut orientaliste de Louvain, 2003

- Evans, A.J., The early Nilotic, Libyan and Egyptian relations with Minoan Crete, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 55 (Jul.-Dec. 1925), 199-228
- Evans, A.J., *The Palace of Minos at Knossos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, I, London: Macmillan, (1921)
- Evans, A.J., *The Palace of Minos at Knossos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, II.I, London, Macmillan, (1928)
- Evans, A.J., *The Palace of Minos at Knossos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, II.II, London: Macmillan, (1928B)
- Evans, A.J., *The Palace of Minos at Knossos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, III, London: Macmillan, (1930)
- Evans, A.J., *The Palace of Minos at Knossos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, IV.I, London: Macmillan, (1935A)
- Evans, A.J., *The Palace of Minos at Knossos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, IV.II, London, Macmillan, (1935B)
- Fantuzzi, T., *A Matter of Times: Tell el Dab'a and the Interlinked Chronologies of Minoan Crete and Egypt in the Bronze Age*, PhD Thesis, Università Ca' Foscari, Venezia, (2013)
- Goelet, O., Andrews, C. Wasserman, J., *The Egyptian Book of the Dead: The Book of Going Forth by Day - The Complete Papyrus of Ani Featuring Integrated Text and Full-Color Images*, San Francisco: Chronicle Books (2008)
- Guttandin, T., Panagiotopoulos D., Pflug H., Plath G. (eds), *Inseln der Winde. Die maritime Kultur der bronzezeitlichen Ägäis*, Institut für Klassische Archäologie Universität Heidelberg, Heidelberg, (2011)
- Hall, H.R., The Keftiu-Fresco in the Tomb of Senmut, *Annual of the British School at Athens* 10, (1904), 154-157
- Hall, H.R., The relations of Aegean with Aegyptian art (Continued), *The Journal of Aegyptian Archaeology* 1.3, (1914), 197-206
- Ηρόδοτος, *Ιστορίαι: Ευτέρπη – Θάλεια*, Λ. Ζενάκος (μτφρ) Αθήνα: Γκοβόστη, 1992
- Hayes, C.W., *The Scepter of Egypt: The Hyksos Period and the New Kingdom (1675-1080 B.C.)*, New York: Metropolitan Museum of Art, (1990)

- Hulin, L., Pragmatic technology and the Libyan Bronze Age, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 1.1, (2009), 18-21
- Hulin, L., Marsa Matruh revisited: Modelling interaction at a Late Bronze Age harbour on the Egyptian coast, In Manzo A., Zazzaro C., De Falco D.J., *Stories of Globalisation: The Red Sea and the Persian Gulf from Late Prehistory to Early Modernity*, Naples-Procida: Brill Publications, (2018), 53-64
- Καρέτσου, Α., Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., Παπαδάκης, Ν. (επιμ.), *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτιστικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος Έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Ηράκλειο: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων (2000)
- Κουσουλής, Π., *Εισαγωγή στην αρχαία Αιγυπτιακή γλώσσα και γραφή*, Αθήνα:Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, (2015)
- Kemp, B. J., and Merrillees, R.S., *Minoan Pottery in Second Millennium Egypt*, Mainz, Philipp von Zabern Publications, 1980
- Knapp, B., The Thera frescoes and the question of Aegean contact with Libya during the Bronze Age, *Journal of Mediterranean Anthropology and Archaeology* 1.2, (1981), 249-279
- Liritzis M., V., Seafaring, craft and cultural contact in the Aegean during the 3rd millennium BC, *International Journal of Nautical Archaeology* 17, (2007), 237-256
- Logue, W., Set in stone: The role of relief-carved stone vessels in Neopalatial Minoan elite propaganda, *The Annual of the British School at Athens* 99, (2004), 165-166.
- McEnroe, J.C., *Architecture of Minoan Crete: Constructing Identity in the Aegean*
- MacGillivray, J.A., Thera, Hatshepsut, and the Keftiu: Crisis and response in Egypt and the Aegean in the mid-second millennium BC, In Warburton D. (ed.), *Time's Up! Dating the Minoan Eruption of Santorini: Acts of the Minoan Eruption Chronology Workshop*, Sandbjerg: Aarhus University Press, (2009), 155-170
- Marinatos, N., *Akrotiri, Thera and The East Mediterranean*, Athens: Militos Publications, (2015)
- Marinatos, N., Religious interaction between Egypt and the Aegean in the second millennium BCE, In Creasman P.P, Wilkinson R.H. (eds), *Pharaoh's Land and Beyond: Ancient Egypt and its Neighbors*, Oxford: Oxford University Press, (2017), 229-241
- Marinatos S., *Excavations at Thera VI (1972 Season)*, Athens: Vivliothiki tis en Athines Arheologyikis Eterias 64, (1974)

- Martino, P., Egyptian ideas, Minoan rituals: Evidence of the interconnections between Crete and Egypt in the Bronze Age on the Hagia Triada sarcophagus, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 4.1, (2012), 31-50
- Matic, U., "Minoans", kftjw and the "Islands in the Middle of w3d wr" beyond ethnicity, *Ägypten Und Levante/Egypt and the Levant* 24, (2014), 275-292
- Matthäus, H., Die bronzefässer der Kretisch-Mykenischen Kultur, *Prähistorische Bronzefunde* II, 1, München: Beck, (1980)
- Μπάρκουλη Ε., *Ωσμωση και μετάπλαση στις κρητο-αιγυπτιακές διαδράσεις της Υστερης Εποχής του Χαλκού: Κεφτιού και υβριδικές θεότητες*, Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος, (2018)
- Mumford, G.D., Mediterranean Area, In D.B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 2, (2001), 358-367
- O'Connor, D., The nature of Tjemhu (Libyan) society in the later New Kingdom, In Leahy A. (ed.), *Libya and Egypt, c. 1300-750 B.C.*, London: University of London: Society for Libyan Studies, (1990), 29-113
- Panagiotaki, M., Minoan faience and glass-making: Techniques and origins, In Betancourt Ph.P. Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.-D. (eds), *Meletemata Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th Year*, Aegaeum 20, Université de Liège, Austin, (1999), 617-623
- Panagiotopoulos, D., Keftiu in context: Theban tomb-paintings as a historical source, *Oxford Journal of Archaeology* 20 (2001), 263-283
- Πεππέ, Π., *Οι Σκαραβαίοι στο Αιγαίο κατά την Εποχή του Χαλκού*, Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης, ΕΚΠΑ, (2016-2017)
- Phillips, J.S., *Aegyptiaca on the Island of Crete in their Chronological Context: A Critical Review*, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, (2008)
- Pini, I. 2000, Eleven Early Cretan scarabs, In Καρέτσου, Α. (ed.), *Κρήτη-Αίγυπτος Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Μελέτες*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, 2000, 107-113.
- Πλάτων, Λ., Η υιοθέτηση στην Κρήτη της δεύτερης χιλιετίας π. Χ. θρησκευτικών ιδεών και πεποιθήσεων προερχομένων από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, στο *Εμπόριο: Διακίνηση και ανταλλαγή αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο. Από την προϊστορική μέχρι την αρχαϊκή εποχή*, Weilheim, Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte e.V, (2008), 305-325
- Preston, L., The Isopata cemetery at Knossos, *The Annual of the British School at Athens* 102, (2007), 257-314
- Rieger, A.K., Vetter, T., Möller, H., The desert dwellers of Marmarica, Western Desert: Second millennium BCE to first millennium CE, In Barnard

- H., Duistermaat K. (eds), *The History of the Peoples of the Eastern Desert*, California: Cotsen Institute of Archaeology Press, (2012), 156-174
- Rieger, A.K., Vetter, T., Möller, H., Water, routes and rangelands: Ancient traffic and grazing infrastructure in the Eastern Marmarica (Northwestern Egypt), In Riemer H., Förster F., (eds), *Desert Road Archaeology in the Eastern Sahara and Beyond*, Africa Praehistorica 27, Cologne (2013), 455-484
 - Roehrig, C.H., Egypt in the New Kingdom (ca. 1550-1070 B.C.), *Heilbrunn Timeline of Art History*, New York: The Metropolitan Museum of Art, (2000) http://www.metmuseum.org/toah/hd/nking/hd_nking.htm
 - Rowe, A., *A History of Ancient Cyrenaica: New Light on Cyrenean Relations*, Annales du Services Supplement 12, (1948)
 - Snape, S., Zawiyet Umm el-Rakham and Egyptian foreign trade in the thirteenth century BC, In Karageorghis V. (ed.), *Sea Routes. Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC*, Athens, The University of Crete and the A.G. Leventis Foundation (2003), 63-70
 - Snape, S., A stroll along the corniche? Coastal Routes between the Nile Delta and Cyrenaica in the Late Bronze Age, In Riemer H., Forster F. (eds). *Desert Road Archaeology in the Eastern Sahara*, Cologne, (2013), 439–454
 - Sagrillo, L.T., Libya and Libyans, In Shaler, B.R., Brodersen, C.B., Champion, A.E., Huebner S.R. (eds), *The Encyclopedia of Ancient History*, Oxford: Wiley-Blackwell, (2003), 4071-4075 https://www.academia.edu/11316417/Libya_and_the_Libyans
 - Sakellarakis, E., Sakellarakis Y., The Keftiu and the Minoan thalassocracy, In Hägg, R., Marinatos N. (eds), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June 1982*, Stockholm: Svenska Institutet i Athen (1984), 197-203
 - Σακελλαράκης Γ., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *Αρχάνες: Μια νέα ματιά στη μινωική Κρήτη*, Τόμος Α', Αθήνα, Εκδόσεις Άμμος – Ίδρυμα Ελένης Νκάκου, (1997)
 - Shaw, I., (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford: Oxford University Press, (2000)
 - Σίκλα Ε., Το μινωικό σείστρο ως παράδειγμα διακίνησης θρησκευτικών ιδεών, πρακτικών και αντικειμένων μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου στη Μέση Εποχή του Χαλκού, *Πεπραγμένα ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, 2016
 - Strasser, F. T., Location and Perspective in the Theran Flotilla Fresco, *Journal of Mediterranean Archaeology* 23.1 (2010) 3-26

- Stucchi, S., Prime tracce tardo-minoiche a Cirene: i rapporti della Libia con il mondo egeo, In *Quaderni di archeologia della Libia* 5, (1967), 19–45
- Vickers, M.J., Reynolds M. J., Cyrenaica, 1962-72, *Archaeological Reports* 18 (1971), 27–47
- Xanthoudidēs, St., *The Vaulted Tombs of Mesará. An Account of Some Early Cemeteries of Southern Crete*, transl. by J.P. Droop, with a Preface by Sir A. Evans, London: University Press of Liverpool, and Hodder and Stoughton, (1924)
- Wachsmann, S., *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*, Texas: Texas A&M University Press, (1998)
- Warren P., The Miniature Fresco from the West House at Akrotiri, Thera, and Its Aegean Setting, *The Journal of Hellenic Studies*, 99 (1979), 115-129
- Warren, P., Problems of chronology in Crete and the Aegean in the third and earlier second millennium B.C., *American Journal of Archaeology* 84 (1980), 495-496
- Weingarten, J., The arrival of Egyptian Taweret and Bes[et] on Minoan Crete: Contact and choice, In Bombardieri L., D'Agostino A., Orsi V., Guarducci G., Valentini S., (eds), *Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology (SOMA)*, BAR I.S. 2581/1, (2013), 371-378
- Weingarten, J., How many seals make a heap: Seals and interconnections on Prepalatial Crete, in Lafineur R., Greco E., (eds), *EMPORIA. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference/10e Rencontre égéenne internationale*, Aegeum 25, Italian School of Archaeology, Athens (2004), 759–765
- Weingarten, J., Minoan seals and sealings, In Cline E.H. (ed.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford: Oxford University Press, (2012), 317-328
- Weingarten, J., *The Transformation of Egyptian Taweret into the Minoan Genius: A Study in Cultural Transmission in the Middle Bronze Age*, *Studies I Mediterranean Archaeology* 88, Partille: P. Åströms Vorlag, (1991)
- White, D., Before the Greeks came: A survey of the current archaeological evidence for the Pre-Greek Libyans, In Reynolds J. (ed.), *Cyrenaican Archaeology: An International Colloquium*, *Libyan Studies* 25, (1994), 31-39
- White, D., 1985 excavations on Bates's Island, Marsa Matruh, *Journal of the American Research Center in Egypt* 23, (1986), 51-84
- White, D., Stranger in a Strange Land: The Untold Story of the 1909 Bates Expedition to Cyrene, *Journal of the American Research Center in Egypt* 35, (1998), 163-178

- White, D., White, A.P., Coastal sites of Northeast Africa: The case against Bronze Age ports, *Journal of the American Research Center in Egypt* 33, (1996), 11-30
- White, D., *Marsa Matruh II: The Objects*, INSTAP Academic Press (Institute for Aegean Prehistory) Prehistory Monographs 2, (2002)